

SURFANJE PO TANKOM LEDU: MLADI, MEDIJI, PROBLEMATIČNI SADRŽAJI

SURFANJE PO TANKOM LEDU:
MLADI, MEDIJI, PROBLEMATIČNI SADRŽAJI

Sanela Hodžić i Anida Sokol

Sarajevo, 2019.

Izdavač: Fondacija za razvoj medija i civilnog društva “Mediacentar”

Godina izdanja: 2019.

Adresa izdavača: Koševo 26, 71000 Sarajevo

Za izdavača: Maida Muminović

Autorice: Sanela Hodžić i Anida Sokol

Recenzenti: Brankica Petković i Jasmin Hasić

Lektura: Kenan Efendić

Korektura i redaktura: Mirela Rožajac-Zulčić

Dizajn i DTP: Jasmin Leventić

Štampa: Blicdruk d.o.o.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.774:37-053.6(497.6)

HODŽIĆ, Sanela

Surfanje po tankom ledu : mladi, mediji, problematični
sadržaji / Sanela Hodžić, Anida Sokol. - Sarajevo
: Mediacentar, 2019. - 83 str. ; 17 x 17 cm

O autoricama: str. 83. - Bibliografija: str. 75-82 ;
bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-584-24-4

1. Sokol, Anida

COBISS.BH-ID 27576070

SADRŽAJ

1. Uvod: opasnosti od radikalizacije mladih u BiH putem komunikacijskih platformi	5
2. O ovoj publikaciji	9

DIO I

Mediji i društvene mreže: Uloga i (samo)regulacija problematičnih sadržaja.....	15
1. Problematični sadržaji	16
2. Reguliranje problematičnog medijskog sadržaja	22
3. Navike i preferencije mladih kao polazište medijskih politika.....	31
4. Kapaciteti medija da doprinesu jačanju znanja i otpornosti mladih na problematične sadržaje	37
5. Zaključci i preporuke	39

Dio II

Mediji i društvene mreže: Jačanje otpornosti mladih	47
1. Uvod	48
2. Mladi, mediji i društvene mreže.....	50
3. Povjerenje u medije i problematični medijski sadržaji	57
4. Vještine medijske pismenosti mladih	61
5. Potreba za edukacijom mladih za medijsku pismenost	68
6. Zaključci i preporuke	71
Bibliografija	75
O autoricama	83

Publikacija je nastala u sklopu projekta *Protiv radikalizacije i nasilnog ekstremizma u bh. javnom prostoru* (Against Radicalisation and Violent Extremism in the BiH Public Space), kojeg je podržala Ambasada Kraljevine Nizozemske a implementirala Fondacija Mediacentar Sarajevo. Autorice publikacije su odgovorne za njen sadržaj i stavovi koji su u publikaciji izneseni ne odražavaju stavove donatora.

Kingdom of the Netherlands

1. UVOD: OPASNOSTI OD RADIKALIZACIJE MLADIH U BIH PUTEM KOMUNIKACIJSKIH PLATFORMI

U istraživanju smo krenuli od pretpostavke da polarizacija zasnovana na grupnim identitetima, podsticanje na netrpeljivost i, na kraju, podsticanje na krivična djela protiv drugih (etničkih, religijskih, rodni i drugih) grupa, u različitoj mjeri doprinose psihološkim predispozicijama i atmosferi u kojoj se dešavaju, ili se mogu desiti, napadi na drugog i drugačijeg.¹

Bosna i Hercegovina i njeno okruženje kroz historiju su se pokazali osjetljivim tлом u ovom smislu. Podsticanje netrpeljivosti i mržnje putem tradicionalnih komunikacija, uključujući i masovne medije, imalo je važnu ulogu u kreiranju atmosfere koja je prethodila ratovima u bivšoj Jugoslaviji 90-ih godina prošlog vijeka. Dok su na međunarodnim i nacionalnim sudovima nakon Drugog svjetskog rata i u slučaju genocida u Ruandi donošene presude za podsticanje masovnih ubistava i genocida,² nije bilo sličnih presuda za medijske aktere zbog podsticanja ubistava i genocida na prostoru bivše Jugoslavije, ali su različiti autori ukazali na ako ne krivičnu a onda zasigurno moralnu odgovornost medija.³

---

¹ Vidjeti više u De Sanctis (2014).

² Tako je, naprimjer, na sudu u Nürnbergu utvrđeno da je antisemitski magazin *Der Strümer* predstavljao Jevreje kao “parazite, neprijatelje, zločince, one koji šire bolesti“, “napast koja se mora potpuno istrijebiti“ (Timmerman 2006, 827) zbog čega je osnivaču i uredniku magazina izrečena smrtna kazna za podsticanje ubistava i istrebljenja Jevreja. Međunarodni krivični sud za Ruandu je presudio protiv osnivača, novinara i voditelja na radioteleviziji Libre des Mille Collines, zbog podsticanja genocida nad pripadnicima plemena Tutsi. Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza and Hassan Ngeze, Case No. ICTR-99-52-T, Presuda, 3. decembar 2003., Prosecutor v. Ruggiu, Case No. ICTR-97-32-I, Presuda, 1. juni 2000.

³ Vidjeti naprimjer Kurspahić (2003); Thompson (1999).

Opasnosti od podsticanja netrpeljivosti, mržnje i nasilja kroz komunikacijske kanale posljednjih desetljeća se u globalnom kontekstu općenito razmatraju, posebno u pogledu jačanja terorizma i religijske i ultradesničarske radikalizacije. Naročito se nakon terorističkih napada od 11. septembra 2001. godine u mnogim evropskim države intenziviraju napori u borbi protiv terorizma i donose zakoni kojima se kriminalizira podsticanje na terorizam.⁴ U Bosni i Hercegovini je zabilježeno nekoliko terorističkih napada⁵ a između 2012. i 2015. godine i trend učešća radikaliziranih pojedinaca na inostranim ratištima.⁶ Od tada su napravljeni pomaci u borbi protiv terorizma sa donošenjem strategije i akcionog plana 2015. i 2016. godine, kao i sa procesuiranjem slučajeva podsticanja na terorizam.⁷ Posljednjih godina nije bilo terorističkih napada u BiH i trend odlaska na strana ratišta je opao. Međutim, policijski organi navode da prate pojedine platforme koje distribuiraju problematične sadržaje,⁸ da još uvijek postoje sigurnosni rizici vezani za reintegraciju povratnika sa stranih ratišta te se općenito procjenjuje da

---

⁴ Vidjeti naprimjer Van Sliedregt (2009).

⁵ Posljednji je bio napad na pripadnike oružanih snaga BiH u Rajlovcu, u novembru 2015. godine, ali su zbog planiranja terorističkog napada na državne institucije 2018. godine uhapšeni Maksim Božić i Edin Hastor.

⁶ Ukupno 240 odraslih osoba iz BiH i prema procjenama 57 djece iz BiH u Siriji i Iraku između 2012. i 2017. godine (Azinović 2018, 4).

⁷ Tako je Husein Bilal Bosnić 2016. godine osuđen zbog podsticanja terorizma i vrbovanja pripadnika selefijskog pokreta da se pridruže ISIL-u. Vidjeti više npr. u tekstu Al Jazeera Balkans: “Bosniću potvrđena presuda za terorizam”, 8. 6. 2016. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bosnicu-potvrđena-presuda-za-terorizam>.

⁸ Vidjeti naprimjer tekst objavljen na Radiju Slobodna Evropa: Predrag Zvijerac, “Kako se BiH bori protiv ekstremizma i terorizma?”, 7. 2. 2019. <https://www.slobodnaevropa.org/a/terorizam-hap%C5%A1enja-akcije-sud-odstete-tuzilastvo-bih/29754411.html>.

je opasnost od terorizma u BiH stvarna i barem u nivou one koja postoji i u drugim evropskim državama.⁹

Ono što posebno zabrinjava u bh. kontekstu jeste kontinuirana polarizacija društva i održavanje etnonacionalnih tenzija, uključujući i kroz selektivno medijsko izvještavanje o društveno-političkim događajima.¹⁰ Oštra politička retorika koja uključuje najave raspada države, nasilja i budućih ratova, radikalizira javni diskurs i doprinosi održavanju političke nestabilnosti u BiH.¹¹ Takva polarizacija postavlja opasno polazište za dalju radikalizaciju, pri čemu se mladi ocjenjuju kao posebno ranjiva grupa.

Pored toga, balkanski ratovi i nacionalistički projekti predstavljaju važan izvor inspiracije za globalne ekstremističke grupe. Da bogati nacionalistički imaginarij sa prostora bivše Jugoslavije biva lako upregnut u službu globalne neonacističke subkulture pokazali su primjeri novijih terorističkih napada, uključujući i napad u Christchurchu iz marta 2019. godine, koji su bili inspirirani između ostalog i nacionalističkom historijom, simbolima i pjesmama sa prostora bivše Jugoslavije. Tako je pjesma “Bog je Srbin”, posvećena Radovanu Karadžiću, postala jedna od najvećih internetskih senzacija ultradesničarskog pokreta.¹² Strani dobrovoljci u balkanskim ratovima posljednjih desetljeća i sami igraju važnu ulogu u širenju religijskog i ultradesničarskog militantizma u svojim državama.¹³ Društvene

---

⁹ Vidjeti više naprimjer u tekstu objavljenom na NI: Adisa Imamović, “Dvije godine bez terorističkog napada u BiH”, 23. 2. 2018. <http://ba.n1info.com/Vijesti/a245262/Dvije-godine-bez-teroristickog-napada-u-BiH.html>.

¹⁰ Vidjeti više naprimjer o izvještavanju o ratnim zločinima u Džihana i Volčić (2011).

¹¹ Vidjeti više u Azinović i dr. (2011).

¹² Više: Dora Klindžić, “Kako je internet regrutirao novu generaciju fašista”, *Novosti*, 27. 3. 2019. <https://www.portalnovosti.com/kako-je-internet-regrutirao-novu-generaciju-fasista>.

¹³ Vidjeti tekst: Azeem Ibrahim i Hikmet Karčić, “The Balkan Wars Created a Generation of Christian Terrorists”, *Foreign Policy*, 24. 5. 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/05/24/the-balkan-wars-created-a-generation-of-christian-terrorists/>.

mreže imaju posebno značajnu ulogu u radikalizaciji, a prema novijim analizama naročito *YouTube*, dijelom i zbog činjenice da on predstavlja važan izvor informacija za mlade. Popularnosti neonacističkih ideja doprinosi objavljivanje i distribucija ekstremističkih materijala (poput neonacističkih manifesta, različitih promotivnih materijala pa i snimaka terorističkih napada), i neki izvori pozivaju na regulaciju ili konzistentniju samoregulaciju opasnih sadržaja koji uključuju prijetnju od terorizma na društvenim mrežama.¹⁴ Međutim, bilo na globalnom ili na nacionalnim nivoima, efikasnu i na vladavini prava zasnovanu samoregulaciju tek treba uspostaviti. Dodatno je potrebno prepoznati činjenicu da se radikalne grupe prilagođavaju aktuelnim politikama nadzora i penalizacije, pa se tako regrutacija za terorističko djelovanje dobrim dijelom preselila na zatvorene online platforme do kojih ne dopiru mehanizmi nadzora, a radikalna religijska i nacionalistička ideologija promovira se ne nužno kroz govor mržnje, pozivanje na nasilje ili bilo kakve potencijalno kažnjive sadržaje, već korištenjem naizgled benignih simbola i oslanjajući se na uobičajene marketinške tehnike (Lewis 2018, 25–34). Prema tome, borba protiv potencijalno radikalizirajućih komunikacijskih sadržaja znatno je kompleksnija od samog otkrivanja i penalizacije kažnjivih oblika govora i zahtijeva složen pristup u razumijevanju i prevenciji radikalizacije kroz djelovanje obrazovnih institucija, medijskih organizacija ali i kompanija koje upravljaju društvenim mrežama.

¹⁴ Vidjeti npr. članak profesora prava objavljen na CNN-u: Alexander Tsesis, “Inciting Terror on the Internet Can Be Regulated. Congress Needs to Act”, 23. 3. 2019. <https://edition.cnn.com/2019/03/23/perspectives/new-zealand-terrorism-internet-regulate/index.html>.

2. O OVOJ PUBLIKACIJI

Publikacija uključuje dva istraživačka izvještaja, gdje nastojimo pokriti dva aspekta problema potencijalne radikalizacije mladih putem medija i različitih online platformi.

U prvom izvještaju fokusiramo se na analizu uloge koju mediji i online platforme imaju, s jedne strane, u proizvodnji i širenju sadržaja i podsticanju radikalizacije, te u potencijalnom jačanju otpornosti mladih na takve sadržaje, s druge strane. Pritom se osvrćemo na relevantne regulative, etičke norme i moderaciju sadržaja profesionalnih medija i društvenih mreža.

U drugom izvještaju fokus je na navikama korištenja medija, vještinama mladih, otporu prema problematičnim sadržajima i potencijalnom konstruktivnom učešću mladih u komunikacijskim procesima. Pritom se razmatraju pitanja kako i koje medije i platforme mladi koriste, kako razumijevaju problematične sadržaje i da li im se i na koji način suprotstavljaju, kakva je njihova medijska pismenost i mogućnost edukacije.

U ovoj publikaciji koristimo termin “problematici sadržaji”, kao najširi pojam pod kojim podrazumijevamo najrazličitiji govor i sadržaje koji mogu podsticati isključivost, netoleranciju i mržnju prema drugim društvenim grupama. Takvi sadržaji mogu podstaći pojedince na aktivno širenje mržnje i djelovanje protiv tih društvenih grupa. Kroz takvu široku definiciju željeli smo obuhvatiti različite oblike komunikacije koji mogu u manjoj ili većoj mjeri doprinositi radikalizaciji, uključujući i među mladima. Pod pojam “problematici medijski sadržaji” podvodimo, kao njegove specifičnije forme, i “govor mržnje”, i “ekstremistički” odnosno “radikalni sadržaji”. Pod govorom mržnje podrazumijevamo: “izražavanje kojim se širi, podstiče ili opravdava rasna mržnja, mržnja prema strancima i manjinama, kao i netolerantnost koja uključuje agresivni nacionalizam i vjerovanje

u nadmoć vlastite etničke grupe, diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima, ljudima imigrantskog porijekla i drugim marginaliziranim grupama”.¹⁵

Problematicni sadržaji mogu biti također ekstremistički ili radikalni sadržaji, koje definiramo kao sadržaje koji odražavaju religijski i nacionalistički ekstremizam, kroz “crno-bijelo viđenje svijeta, uz nedostatak sposobnosti da se razumiju drugačija stanovišta, i uz želju da se nametnu, često silom, kroz zastrašivanje i pritiske vlastita gledišta” (AKTIS 2018, 14). U ekstremističke pokrete ubrajamo različite nacističke, rasističke pokrete, grupe koje vjeruju u nadmoć vlastite etničke grupe, ISIL i druge slične organizacije. Pod radikalizacijom podrazumijevamo put prihvatanja i identificiranja sa radikalnim i ekstremističkim idejama.¹⁶

2.1. Metodološki okvir

Istraživanje je zasnovano na kvalitativnom metodološkom okviru koji uključuje:

- a) Sekundarno istraživanje tj. analizu relevantnih knjiga, izvještaja i medijskih izvora, s ciljem da se predstavi kontekst u BiH, u regionu i šire, te nalazi drugih istraživanja o medijskom okruženju i regulativama, navikama mladih u korištenju medija, njihovoj otpornosti na problematične sadržaje, i drugim povezanim pitanjima.

---

¹⁵ Definicija se oslanja na definiciju Vijeća Evrope, iz *Appendix to Recommendation No R(97)20*, 1997, ali s obzirom na to da je korištena i tokom fokus grupa, pojednostavljena je i prilagođena kako bi se olakšalo njeno puno razumijevanje među mladima.

¹⁶ Slično tome Bermingham i dr. (2009, 1) definiraju radikalizaciju kao proces, ali se pritom fokusiraju na proces kroz koji pojedinci počinju vidjeti nasilje kao legitiman metod rješavanja društvenih konflikata.

- b) Analizu regulatornog i samoregulatornog okvira za medije u BiH i šire, s ciljem predstavljanja relevantnih medijskih zakona, pravila i etičkih novinarskih normi kojima se definiraju standardi za djelovanje tradicionalnih medija, ali u izvjesnoj mjeri i društvenih mreža.
- c) Četiri fokus grupe u kojima je sudjelovalo 38 učesnika (između 18 i 30 godina). Fokus grupe su organizirane u periodu mart–april 2019. u Prijedoru, Velikoj Kladaši, Gornjem Vakufu-Uskoplju i Sarajevu,¹⁷ s ciljem da se ispituju: a) navike mladih u korištenju medija i njihova percepcija o medijima i problematičnim medijskim sadržajima; b) vještine medijske pismenosti kod mladih; c) načini na koji mladi učestvuju ili mogu učestvovati u komunikaciji i suočavanju sa problematičnim medijskim sadržajima; i d) otpor mladih prema problematičnim medijskim sadržajima.
- d) Analize odgovora na početni i završni upitnik koji su popunili učesnici četiri fokus grupe, s ciljem da se ispita da li je diskusija uticala na promjenu percepcije mladih o problematičnim medijskim sadržajima i o načinima na koje ih mogu prepoznati, zaštititi se i reagovati. U prvom upitniku su također prikupljeni podaci o vremenu koji učesnici dnevno provode uz medije (TV, radio, štampani i online); uz društvene mreže i blogove; o omiljenim medijima i blogovima, o temama koje ih naročito zanimaju; o razlozima zbog kojih koriste omiljene medije.
- e) 19 intervjuva s ekspertima i medijskim radnicima. Intervjui su rađeni u periodu januar–april 2019. godine, s ciljem da se istraže uloga medija u

---

¹⁷ Izborom gradova nastojali smo dijelom uključiti mlade iz oba entiteta. U Prijedoru su omogućene prijave mladih iz cijele Republike Srpske, a u tri grada u Federaciji prijave mladih iz okolnog područja i kantona. Gornji Vakuf je dodatno izabran kao grad podijeljen po etnonacionalnim linijama, u nastojanju da se obuhvate bilo kakve specifičnosti iskustava mladih u takvim okolnostima. Dodatno, Prijedor i Velika Kladaša su odabrani i iz pragmatičnih razloga, kao zajednice u kojima djeluju i u kojima regrutaciji mogu doprinijeti kredibilne lokalne partnerske organizacije.

potencijalnoj radikalizaciji mladih i informacijske i edukacijske potrebe mladih, te razgovara o aktivnostima obrazovnih institucija, medija i drugih aktera kojima bi se unaprijedila otpornost mladih na problematične medijske sadržaje.

Regrutacija učesnika fokus grupa vršena je na osnovu javnog poziva koji je objavljen na web stranici *Media.ba* i na portalima i društvenim mrežama lokalnih partnera, ali i putem direktnih kontakata lokalnih nevladinih organizacija: *Kvart* u Prijedoru i *Naša zajednica* u Velikoj Kladaši.¹⁸ Prilikom odabira nastojala se postići raznolikost učesnika prema demografskim karakteristikama kao što su spol, godište, prebivalište, stepen obrazovanja, zaposlenost/nezaposlenost. Kroz starosnu, spolnu i obrazovnu raznolikost nastojali smo obuhvatiti moguće različite obrasce korištenja medija među mladima, te kroz uključivanje kategorije zaposlenost/nezaposlenost pojedince sa mogućom većom (ali i one sa manjom) potencijalnom osjetljivošću na problematične sadržaje i radikalizaciju.¹⁹ Prema sekundarnim izvorima (Azinović 2018, 8) nezaposlenost i društvena alijenacija predstavljaju ključne faktore koji doprinose procesu radikalizacije.

Svaka fokus grupa je trajala do dva sata. Tokom fokus grupa mladi su čitali ili gledali po četiri medijska sadržaja koji su odabrani kao primjeri problematičnog korištenja izvora, logički pogrešnih zaključaka, jednostranog i nepotpunog izvještavanja, te su diskutovali o svojim zapažanjima. Cilj je bio istražiti da li i koje

¹⁸ Moguće ograničenje ovog istraživanja leži u pretpostavci da je aktivistička pozicija lokalnih partnera i Mediacentra Sarajevo mogla uvjetovati suzdržanost učesnika u izražavanju eventualnih ekstremističkih stavova, pa i uticati da se na poziv prijave mladi koji su donekle senzibilizirani na različitosti. U nastojanju da se ograniči takva suzdržanost, moderator je aktivno ohrabrivao suprotna mišljenja, te se garantiralo anonimiziranje ličnih podataka učesnika.

¹⁹ Dodatno, kako bi se uključili mladi s potencijalno različitim stepenom osjetljivosti na pitanja u fokusu istraživanja, nastojali smo uključiti mlade koji jesu i one koji nisu aktivni u nevladinom sektoru, te mlade koji se educiraju ili rade u različitim oblastima.

problematične tačke u medijskom izvještavanju učesnici mogu prepoznati. Fokus grupe su se završavale kratkom diskusijom o načinima na koje se može spriječiti uticaj problematičnih medijskih sadržaja, naprimjer kroz povećanje nivoa medijske pismenosti i provjeravanjem izvora informacija i u tom pogledu imale su dijelom i edukativni karakter.

S obzirom na to da je bazirano na kvalitativnoj metodologiji, rezultati ovog istraživanja ne mogu biti generalizirani na cijelu populaciju mladih u BiH, tj. ne predstavljaju ukupne navike korištenja i razumijevanja medija i ne sadrže reprezentativne podatke o medijskoj pismenosti mladih. Rezultati istraživanja međutim ukazuju na neke od važnih obrazaca korištenja i razumijevanja medija, online platformi i komunikacijskih kapaciteta među mladima u BiH i mogu pomoći pri razvoju budućih medijskih i obrazovnih politika.

DIO I

MEDIJI I DRUŠTVENE MREŽE: ULOGA I (SAMO) REGULACIJA PROBLEMATIČNIH SADRŽAJA

Sanela Hodžić

Fokus ovog dijela publikacije jeste na medijskom okruženju, institucionalnom, regulatornom i samoregulatornom okviru za medije, kao i na ulozi profesionalnih medija i društvenih mreža u proizvodnji i distribuciji problematičnih sadržaja u BiH. Također se u poglavljima ispod osvrćemo na aktuelnu i potencijalnu ulogu i tradicionalnih medija i društvenih mreža u jačanju otpornosti mladih na problematične sadržaje.

Pritom se prije svega oslanjamo na rezultate sekundarnog istraživanja i analizu regulatornog i samoregulatornog okvira, na rezultate obavljenih intervjua i u manjoj mjeri na uvide iz fokus grupa sa mladima (više u sekciji 2.1. iznad).

1. PROBLEMATIČNI SADRŽAJI

1.1. Profesionalni mediji dijelom doprinose društvenoj polarizaciji

Iskustvo rata i postratnih etnonacionalnih podjela, kao i siromašno medijsko tržište, određuju negativne potencijale tradicionalnih medija za proizvodnju i širenje problematičnih sadržaja. Medijski sistem u BiH ne omogućava razvoj kvalitetnog novinarstva i novinarskog integriteta, gdje bi mediji bili poluga društvene kohezije, tolerancije i solidarnosti. Etnonacionalne podjele nisu prevaziđene administrativnom strukturom, ni strukturom medijskog sistema, niti na razini diskursa, narativa i sadržaja. Mediji u BiH, medijski sadržaji i medijske publike, ostaju duboko podijeljeni po etnonacionalnim i političkim linijama.²⁰

Kriza novinarstva u BiH dijelom proizlazi iz snažne političke interferencije kroz vlasničke odnose i obrasce finansiranja putem kojih političke strukture ostvaruju uticaj na uredničke politike. Te strukture upravljaju i javnim sredstvima koja se dodjeljuju medijima i protiv njihove instrumentalizacije nisu uspostavljeni adekvatni mehanizmi (Hodžić i Sokol 2018, a i b). Tako se lokalni javni mediji finansiraju iz opštinskih, gradskih i kantonalnih budžeta, a i druga izdvajanja javnog sektora za medije prate slabo definirani kriteriji i nedostatak transparentnosti, dok je oglašavanje najvećih lokalnih oglašivača također pod političkom kontrolom (Jusić i Hodžić 2010; Hodžić i Sokol 2018, a i b). U okolnostima gdje se veliki broj medija nadmeće za ograničene prihode na relativno siromašnom medijskom tržištu, trendovi komercijalizacije dodatno ograničavaju kvalitetno i javnom interesu podređeno novinarstvo.

²⁰ Vidjeti npr. Hodžić i Sokol (2019, 6 i 8), kao i Brunwasser i dr. (2016, posebno u dijelu 19–22).

Na kraju, kvalitet novinarstva u BiH generalno se ocjenjuje lošim, te se ukazuje da su kvalitetni i istraživački medijski sadržaji dobrim dijelom ograničeni na mali broj medija koji se finansiraju kroz grantove međunarodnih donatora (MSI, 2019). Eksperti i pojedinci angažovani u medijima i edukaciji mladih u sklopu ovog istraživanja smatraju da je medijska kritika dominantnih ideologija i vodećih stranaka vrlo ograničena,²¹ te da su mediji, uz političke elite i obrazovni sistem, ključni akteri koji doprinose održavanju etnonacionalne polarizacije u BiH i kreiranju klime koja olakšava radikalizaciju. Religijski ekstremizam spominje tek mali broj ispitanih, dok svi smatraju da je etnonacionalna polarizacija dominantna u bh. društvu.

Tako intervjuirani eksperti ističu da tradicionalni mediji u BiH općenito o pitanjima poput otcjepljenja ili ukidanja Republike Srpske, korištenja zastava i simbola, naoružavanja druge etnonacionalne grupe, opasnosti od novog rata, izvještavaju na način da se stavljaju u službu političkih elita i podstiču etnonacionalnu polarizaciju, umjesto da informiraju.

Pritom nisu rijetke prakse selektivnog tematskog fokusa i jednostranih izvora, pa i lažnog izvještavanja. Kako navodi jedan od ispitanika: “Imaš RTRS, imaš ATV, *Srpska.info*, znači oni izmišljaju vijesti (...)”,²² a drugi upućuje na selektivno izvještavanje koje je još teže identificirati: “ne lažu oni [mediji op.a.] puno, oni samo prećute neke stvari i kada uzmemo sve tri stvari vidimo šta je ko prećutao”.²³ Tako, naprimjer, u medijima nedostaje vjerodostojnog i kritičkog

---

²¹ Tako jedna od intervjuiranih ekspertica navodi da joj je jedan novinar javnog medija priznao da bi negativnim izvještavanjem o vodećoj stranci rizikovao da izgubi posao. Jessie Hronesova, gostujući saradnik na London School of Economics, online intervju, 6. 2. 2019.

²² Srđan Puhalo, psiholog i bloger, intervju, 22. 1. 2019. Isti sagovornik navodi da je njegova analiza sadržaja selefjskih platformi pokazala prisustvo stavova koji se mogu smatrati radikalnim, ali ne i prisustvo “problematičnog ekstremizma”.

²³ Denis Gigo Hadžić, novinar, Omladinski program BHRT-a, intervju, 10. 4. 2019.

izvještavanja o političkom vodstvu, ideologiji, historiji, pa i ratnim zločinima “vlastite” etnonacionalne grupe, dok su učestali negativni izvještaji o drugim etnonacionalnim grupama, pa i (donekle i lažni) izvještaji o zločinima drugih. Aktuelna politička dešavanja se dominantno i skoro isključivo predstavljaju u etničkom ključu, pri čemu se “mi” grupa konstruira kao moralno superiorna i isključiva žrtva, dok se o etničkom “drugom” izvještava u dominantno negativnom svjetlu.²⁴ Neke od platformi za koje ispitanici smatraju da prednjače u širenju “Mi-Oni” diskursa uključuju online medije poput *Dnevnik.ba*, *Frontal.rs*,²⁵ online verzije najvećih dnevnih novina poput *Glasa Srpske* i *Dnevnog avaza*, kao i javni servis RTRS.²⁶

Izvještavanje o ekstremističkim grupama i radikalizaciji u bh. medijima također je dominantno fokusirano na radikalizaciju drugih etničkih zajednica, pri čemu mediji (često prateći retoriku političkih lidera)²⁷ nerijetko prenaplašavaju opasnost od terorizma druge etničke grupe, portretirajući je u negativnom svjetlu, kao leglo terorizma, izvor opasnosti i nestabilnosti.²⁸ Radikalne grupe u vlastitim redovima pritom ostaju zanemarene. Da isključivost nije ograničena samo na izvještavanje

²⁴ Rezultati analize sadržaja Aktis (2018), u projektnoj arhivi.

²⁵ Goran Zorić, aktivista i bivši direktor Centra za mlade *Kvart*, online intervju, 15. 3. 2019.

²⁶ Srđan Puhalo, 22. 1. 2019, kao i više učesnika fokus grupa.

²⁷ O skandalu o navodnom učešću hrvatskih obavještajnih službi u krijumčarenju oružja u selefijske zajednice kako bi se potkrijepila retorika hrvatskog državnog vodstva o snažnoj opasnosti od islamskog terorizma u BiH vidjeti u tekstu Žurnal: Avdo Avdić, “Konzul Ivan Bandić koordinirao akcijom: Hrvatski obavještajci vrbovali selefije da prenose oružje u mesdžide u BiH”, 13. 3. 2019. <https://zurnal.info/novost/21945/hrvatski-obavjestajci-vrbovali-selefije-da-prenose-oruzje-u-mesdzide-u-bih>; O istom slučaju vidjeti i tekst BBC-a: Guy De Launey, “Bosnia in Spat with Croatia over ‘Arms in Mosques’”, 20. 4. 2019. <https://www.bbc.com/news/world-europe-47990274>.

²⁸ Vidjeti u analizi na *Raskrinkavanje.ba* primjer senzacionalističkog izvještavanja o prijjetnji od islamskog terorizma, na: Emir Zulejhić, “Lažni terorizam i eksperti koji to nisu”, 17. 11. 2017. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/lazni-terorizam-i-eksperti-koji-to-nisu>.

o konstitutivnim narodima pokazuju i primjeri neprovjerenih i lažnih vijesti o izbjeglicama i migrantima.²⁹

Kroz političku retoriku baziranu na etnonacionalnim podjelama i medije koji prenose takvu retoriku bez potrebne kritičke distance, pa čak i dodatno ojačavajući etnonacionalnu polarizaciju, nacionalistički imaginarij je u BiH postao značajni dio *mainstream* javnog diskursa.

1.2. Problematični sadržaji na novinarskim online platformama

Online platforme, posebno društvene mreže imaju važnu ulogu u procesu radikalizacije “prvenstveno kroz diseminaciju informacija i propagande, kao i kroz potkrepljenje, identificiranje i angažiranje (samo)odabrane publike koja je zainteresirana za radikalne i nasilne poruke”³⁰ (Alava i dr. 2017, 43). Tako se, naprimjer, neonacistički manifesti, različiti antiimigracijski i rasistički sadržaji, pa i snimci terorističkih napada objavljuju i distribuiraju kroz društvene mreže. *YouTube* zauzima posebno mjesto u distribuciji problematičnih materijala. Na društvenim mrežama kroz algoritme kojima se korisnicima preporučuju slični sadržaji potvrđuju se prethodna vjerovanja i predrasude i eventualno podstiče dalja radikalizacija.³¹ Dodatno, proizvodnji i distribuciji radikalnih i ekstremističkih sadržaja doprinosi i uvezivanje i međusobna gostovanja kreatora problematičnih

²⁹ Vidjeti više u tekstu objavljenom na platformi *Media.ba*: Nidžara Ahmetašević, “Mediji, političari i migranti: Jezik mržnje umjesto solidarnosti”, 29. 5. 2019. <https://www.media.ba/bs/mediametar/mediji-politicari-i-migranti-jezik-mrznje-umjesto-solidarnosti>.

³⁰ Prevod autorice.

³¹ Vidjeti naprimjer članak: Zeynep Tufekci, “YouTube, the Great Radicalizer”, *New York Times*, 10. 3. 2018. <https://www.nytimes.com/2018/03/10/opinion/sunday/youtube-politics-radical.html>. Razlike u rezultatima su prisutne i kod pretrage na *Google*. Vidjeti više u Tripodi (2018).

sadržaja, kao i zahtjevi korisnika za radikalnijim sadržajima (Lewis 2018, 35–42). Radikalni sadržaji također još uvijek donose profit i njihovim proizvođačima i samom *YouTubeu*.³²

I na globalnom nivou i u regiji jugoistočne Evrope, pokušaji regrutacije u ekstremističke grupe i mobilizacije na nasilje kroz online platforme su usljed povećanog nadzora potisnuti u tzv. *darknet*, nedostupan i istražnim organima i znanstvenim istraživačima (Meleagrou-Hitchens i Kaderbhai 2017; Qehaja i Perteshi 2018). Također, radikalna religijska i nacionalistička ideologija promovira se ne nužno kroz govor mržnje, pozivanje na nasilje ili bilo kakve kažnjive sadržaje, već korištenjem naizgled benignih simbola i oslanjajući se na marketinške tehnike poput brendiranja, ličnih ispovijesti, optimizacije pretraživača i strateških kontroverzi (Lewis 2018, 25–34). Tako se kroz korištenje naizgled bezazlenih simbola poput žapca Pepea, i naizgled bezazlene fraze poput “ukloniti kebab” (*Remove kebab*) izražavaju rasistički stavovi i netrpeljivost prema muslimanima. Da građani sa prostora bivše Jugoslavije učestvuju u online komunikaciji globalne ekstremne desnice ilustrira činjenica da web stranica koju je redovno koristio terorista iz Christchurcha u samo jednoj sekciji godišnje doseže preko 100.000 postova u Srbiji i Hrvatskoj, i 30.000 u BiH.³³

Neobjavljena analiza online sadržaja iz 2018. godine potvrđuje da se u bh. kontekstu online medijske platforme i društvene mreže ne koriste za

---

³² Iako je *YouTube* onemogućio direktnu monetizaciju ekstremističkih sadržaja, npr. funkcija *Super Chat* omogućava korisnicima da za određenu naknadu njihovi komentari budu naglašeni i priorizirani u nizu komentara. Vidjeti npr. tekst: Ishmael N. Daro i Greg Salivan, “How YouTube’s “Super Chat” System Is Pushing Video Creators Toward More Extreme Content”, *Buzz Feed*, 17.5.2018. <https://www.buzzfeednews.com/article/ishmaeldaro/youtube-comments-hate-speech-racist-white-nationalists-super>.

³³ Vidjeti na: <https://archive.4plebs.org/pol/statistics/countries/>.

direktnu regrutaciju za ekstremističko djelovanje, ali su ključna mjesta širenja etnonacionalne mržnje i ekstremističke ideologije (Aktis 2018).

Uvidi iz ovog istraživanja također potvrđuju nalaze ranijih studija (Aktis 2018; Puhalo 2016), prema kojima se na različitim online platformama mogu pronaći problematični sadržaji, ali su primjeri ekstremnih oblika izražavanja poput pozivanja ili opravdavanja nasilja izuzetno rijetki.³⁴ Intervjuirani eksperti među problematičnim platformama navode naprimjer nacionalističke platforme *Saff*, *Vox* i *Prosječna komunjera*³⁵, kao i određene religijske platforme.³⁶

Mladi koji su učestvovali u fokus grupama, međutim, ne identificiraju platforme koje smatraju problematičnim, te neki navode da najproblematičnije sadržaje plasiraju platforme s marginalnim uticajem. Prema mišljenju i intervjuiranih i učesnika fokus grupa, najproblematičniji sadržaji mogu se naći među komentarima korisnika, posebno na *YouTubeu* ali i komentarima korisnika na online medijima.

1.3. Problematični sadržaji u korisničkim komentarima

Učesnici u istraživanju, uključujući i mlade i eksperte, slažu se da se problematični sadržaji mogu naći redovno i u izobilju naročito u korisničkim komentarima, uključujući i komentare korisnika na tekstove profesionalnih medija. Pritom su korisnički komentari puni govora netrpeljivosti, mržnje, pa i direktnog

³⁴ U istraživanju Aktis (2018) ekstremna promocija rasističkih, anti-imigrantskih i desničarskih shvatanja zabilježena je na platformi *Bosanski nacionalisti*, a na dva sadržaja religijskih platformi i pozitivno predstavljanje učešća na stranim ratištima kao jednog od načina za ispunjavanje religijske dužnosti.

³⁵ Almir Kljuno, menadžer društvenih mreža, intervju, 6. 2. 2019.

³⁶ Feđa Kulenović, informacijski stručnjak, intervju, 13. 2. 2019, npr. spominje web stranicu *Vijesti ummeta*, koja je blokirana prije nekoliko godina zbog problematičnih sadržaja.

poziva ili pravdanja nasilja. U fokus grupi u Gornjem Vakufu-Uskoplju spominje se, naprimjer, govor netrpeljivosti u komentarima na sadržaje o terorističkom napadu u džamiji u Christchurchu, Novi Zeland, iz marta 2019. godine.

Djelomično zbog neefikasnosti postojećih modela moderacije, a dijelom i zbog toleriranja problematičnih komentara u nastojanju da se privuku korisnici, problematični govor ostaje jedan od najuočljivijih elemenata korisničkih komentara. Premda su takvi komentari vjerovatno u izvjesnoj mjeri rezultat djelovanja političkih *botova*, tj. pojedinaca posvećenih i/ili plaćenih za promoviranje određene političke ili ideološke pozicije i stranke,³⁷ oni mogu pridonijeti zaoštavanju javnog diskursa i radikalizaciji mladih.

Naredno poglavlje uključuje osvrt na regulatorni okvir za medijske sadržaje i na pokušaje samoregulacije, kao mehanizme ograničavanja problematičnih komunikacija.

2. REGULIRANJE PROBLEMATIČNOG MEDIJSKOG SADRŽAJA

Kroz implementaciju medijskih zakona i etičkih normi te kroz djelovanje regulatornih i samoregulatornih tijela u tradicionalnim medijima u BiH su uglavnom ograničeni izrazito problematični sadržaji poput govora mržnje.

³⁷ Vidjeti naprimjer članak objavljen na Al Jazeera Balkans: Alem Dedić, "Svaka stranka svoje botove ima", 16. 9. 2018. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/svaka-stranka-svoje-botove-ima>.

Sadržaji radio i TV-stranica regulirani su kroz niz dokumenata čiju implementaciju, uglavnom na osnovu žalbi građana, nadgleda Regulatorna agencija za komunikacije BiH (RAK) i za kršenja normi izriče odgovarajuće kazne, uključujući usmena i pisana upozorenja, novčane kazne i privremene ili trajne suspenzije dozvola za emitovanje. Tako su naprimjer predviđene sankcije u slučaju objavljivanja netačnog i zavaravajućeg sadržaja, manipuliranja strahovima i lakovjernošću javnosti i podsticanja potencijalno štetnog ponašanja, kao i za objavljivanje pristranog sadržaja (Kodeks o audiovizualnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija, članovi 5, 6 i 7), diskriminatornog sadržaja i podsticanja mržnje, nasilja i diskriminacije (Isti kodeks, član 3 i 4). Tako je naprimjer za emitiranje SMS poruka koje su sadržavale govor mržnje protiv LGBT zajednice, u kontekstu tadašnjeg *Queer Festivala* (koji je zatim otkazan nakon napada na organizatore), kao i za govor mržnje zasnovan na etnonacionalnoj pripadnosti, za TV OBN izrečena novčana kazna od 15.000 eura.³⁸ Posljednjih godina nisu zabilježeni slučajevi govora mržnje u programima TV i radio stanica.³⁹

Štampani i online mediji ne mogu biti sankcionirani na sličan način, već u sklopu samoregulatornog sistema građani mogu uputiti žalbe na njihove sadržaje, a Vijeće za štampu (VZŠ) može posredovati te izreći odluke o eventualnom kršenju profesionalnih normi definisanih Kodeksom za štampu i online medije BiH. Medij na čije sadržaje je uložena žalba zatim, prema vlastitom opredjeljenju i osjećaju odgovornosti, može izbrisati sporne sadržaje, odnosno objaviti demanti ili izvinjenje. U nekim slučajevima mediji ignoriraju odluke VZŠ-a i za to ne trpe bilo kakve posljedice. Kodeks uključuje između ostalog i norme protiv huškanja, diskriminacije, netačnog ili krivonavodećeg materijala (Kodeks za štampu i online medije, članovi 3, 4 i 5).

³⁸ Vidjeti više i o drugim slučajevima govora mržnje u Rokša Zubčević i dr. (2018, 22–29).

³⁹ Na web-stranici RAK-a međutim nije objavljen detaljan pregled slučajeva koje RAK procesuirala.

Regulacija i, još više, samoregulacija, međutim, imaju ograničen domet. Tako RAK nema kapaciteta za sistematski monitoring medijskih sadržaja, iako se on povremeno i djelomično provodi. Tako je monitoring informativnog programa javnog servisa RTRS-a u 2017. godini potvrdio kršenje normi nepristranosti i pokazao favoriziranje SNSD-a.⁴⁰ Samoregulatorni sistem također se zasniva na primljenim žalbama, pri čemu je vjerovatno da mnogi problematični sadržaji ostaju neprimijećeni, a zbog nedostatka transparentnosti vlasništva i neobjavljivanja informacija o odgovornim osobama i kontakt informacijama, ni VZŠ niti građani ne mogu stupiti u kontakt sa brojnim online medijima.

Govor mržnje može se sankcionirati prema odredbama koji se odnose na izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti u krivičnim zakonima na nivou BiH, Brčko distrikta i entiteta,⁴¹ kao i odredbama protiv govora koji kroz radio i televizijski program poziva ili podstiče nasilje, narodnosne ili etničke sukobe, i time ugrožava javni red i mir.⁴² Dodatno se izbornim zakonom sprječava političkim kandidatima i strankama korištenje jezika, simbola, audio, video zapisa, slika i drugih materijala koji mogu navesti ili podstaći na nasilje i širenje mržnje tokom predizborne kampanje. Za povredu ovih odredbi povremeno su izricane kazne u iznosu do 10.000 KM.⁴³ Slučajevi sudskog procesuiranja govora

⁴⁰ Pregled odluka RAK-a za februar 2018, dostupan na: <https://rak.ba/news/565>.

⁴¹ Član 145a. KZ BiH, Član 163 KZ FBiH, član 160 KZ Brčko distrikta i član 294a KZ RS. Dodatno u Krivičnom zakoniku RS se u članu 359 inkriminira javno izazivanje i podsticanje nasilja i mržnje. U FBiH ove odredbe uključuju i kriminalizaciju izazivanja netrpeljivosti kroz poricanje ili opravdanje genocida, zločina protiv čovječnosti ili počinjenih ratnih zločina utvrđenih pravosnažnom odlukom domaćih ili međunarodnih sudova (KZ FBiH, član 163/5).

⁴² Član 363/2 Krivičnog zakona FBiH i član 357/2 Krivičnog zakona Brčko distrikta.

⁴³ Vidjeti više u tekstu objavljenom na platformi *Faktor*: M. Radević, "Bh. političari zbog govora mržnje platili 94.000 maraka kazni", 31. 7. 2018. <https://www2.faktor.ba/vijest/bh-politiciari-zbog-govora-mrznje-platili-94000-maraka-kazni/31>.

mržnje izuzetno su rijetki u BiH⁴⁴ i sudska praksa se pokazala nekonzistentnom (Lučić-Ćatić i Bajraktarević Pajević 2017).

Međunarodni standardi nalažu da se presude donose razmatrajući niz faktora poput društvenog konteksta, statusa govornika, namjere govornika, mjesta tj. platforme gdje se govor pojavljuje, kao i vjerovatnoće da će taj govor podstaći nasilje. Pritom se pravnim mehanizmima dotiču samo teški oblici govora mržnje, prije svega oni koji uključuju određen poziv ili opravdavanje nasilja prema pojedincima ili grupama, na osnovi rase, nacionalne pripadnosti, religije, spola i seksualnog i drugog identiteta⁴⁵ onoga kome je taj govor upućen. Govor koji uključuje prijetnje nasiljem ali ne i podsticanje drugih na nasilje također može, ali prema međunarodnom pravu ne mora automatski biti sankcioniran. I na kraju, postoji široko područje govora koji je međunarodnim standardima slobode govora zaštićen, iako predstavlja izražavanje netolerancije i diskriminatorskih stavova.⁴⁶ Većina sadržaja o kojima ispitanici ovog istraživanja govore, prije svega etnički pristrano izvještavanje i selektivno izvještavanje koje doprinosi polarizaciji BH društva i kreiranju društvenog konteksta i vrijednosnih sistema pogodnih za dalju radikalizaciju mladih, zapravo spadaju u ovu posljednju kategoriju. Ovakvi sadržaji prema tome zahtijevaju djelovanje države i civilnog sektora na podsticanju proizvodnje i širenju alternativnih narativa o kontroverznom temama, te općenito na podsticanju društvene klime i kulture javnog komuniciranja zasnovane na uvažavanju temeljnih ljudskih prava i javnih interesa (više u preporukama).

⁴⁴ Za ilustraciju, pred Tužiteljstvom BiH i Sudom BiH u periodu od 2014. do 2016. godine procesuirana su samo dva takva slučaja (Lučić-Ćatić i Barjaktarević Pajević 2017).

⁴⁵ Popis karakteristika koje se u nacionalnim zakonodavstvima smatraju osnovom po kojoj se pojedine osobe diskriminiraju ili se podstiče mržnja prema njima se konstantno dopunjuje.

⁴⁶ Vidjeti više u Article 19 (2015).

2.1. Moderiranje korisničkih komentara

Kao i u drugim državama, pojedini mediji u BiH nastoje demonstrirati svoju odgovornost kroz različite prakse, uključujući zatvaranje mogućnosti komentiranja ili neku vrstu moderacije korisničkih sadržaja. Pojedini mediji potpuno onemogućavaju komentare (poput *Dnevnog avaza*), ili komentiranje onemogućuju u pojedinim člancima (poput *Klix.ba*). Neki mediji nastoje kroz definiranje uslova korištenja, kroz registriranje korisnika i onemogućavanje korištenja konkretnih agresivnih i uvrjedljivih riječi ograničiti problematične elemente u komentarima. U drugim državama se kroz medijske zakone mediji koji imaju rubriku s komentarima podstiču na objavljivanje pravila korištenja i odstranjivanje govora mržnje.⁴⁷

Neki mediji koriste mogućnost moderiranja korisničkih komentara, ali s obzirom na to da posjećenije platforme imaju hiljade komentara dnevno, za to su u nekim slučajevima potrebni značajni ljudski kapaciteti koje je teško osigurati. Vanja Stokić, urednica online medija *E-trafika*, naprimjer, navodi da je ova medijska kuća morala zaposliti dvije osobe da moderiraju, brišu nedozvoljene sadržaje i banuju osobe koje kreiraju takve sadržaje.⁴⁸

Najčešće se mediji međutim angažuju kroz reaktivnu moderaciju, tj. u slučaju kada korisnici prijavljuju neprimjerene komentare. *Klix.ba* navodi da osim što nastoje da kroz post-moderaciju obrišu komentare sa govorom mržnje, također saraduju sa policijskim i drugim javnim organima u identificiranju osoba koje šire govor mržnje, koje su nedavno rezultirale hapšenjem triju osoba osumnjičenih za govor mržnje.⁴⁹

⁴⁷ Takav je slučaj Zakona o medijima u Sloveniji, član 9, stav 3.

⁴⁸ Intervju, 23. 1. 2019.

⁴⁹ Vidjeti više na: *Klix.ba*, "Za pet dana u BiH uhapšene tri osobe zbog govora mržnje na internetu", 9. 4. 2019. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/za-pet-dana-u-bih-uhapsene-tri-osobe-zbog-govora-mrznje-na-internetu/190409070>

I Vijeće za štampu smatra da su medijske platforme odgovorne za sadržaj korisničkih komentara u momentu kada im se ukaže na njihovu neprimjerenost, te da su u skladu s profesionalnom etikom dužne takve sadržaje ukloniti (Hodžić 2014, 48).

2.2. (Samo)reguliranje sadržaja na društvenim mrežama

Društvene mreže u BiH naročito ostaju izvan dosega regulacije i samoregulacije, osim što se kroz krivične zakone u principu mogu pokretati tužbe protiv pojedinaca koje je moguće identificirati a koji kreiraju i distribuiraju sadržaje za koje se ocjenjuje da predstavljaju nedozvoljeno podsticanje mržnje i netrpeljivosti. Neki od učesnika fokus grupa znaju za mogućnost direktnog upućivanja žalbi kompanijama koje upravljaju društvenim mrežama, ali niko od njih ne navodi da su je koristili. Ne nalazimo na sekundarne izvore o akterima iz BiH koji eventualnu upućuju takve žalbe i o tome na koji način se kompanije koje upravljaju društvenim mrežama odazivaju na žalbe.

U globalnom kontekstu se razgovara o mogućnosti samoregulacije ovih platformi, bilo kroz poseban sistem ili kroz mehanizme unutar samih društvenih mreža, a neke države poput Njemačke i Francuske pokušavaju regulirati sadržaj na društvenim mrežama i kroz novije zakone.⁵⁰ Zakonodavna aktivnost u ovom pravcu se u stručnoj javnosti međutim ocjenjuje previše restriktivnom.⁵¹

⁵⁰ Tako naprimjer u njemačkom zakonodavstvu se predviđa penalizacija društvenih mreža koje ne uklone sadržaje za koje se zaključuje da narušavaju domaće zakone.

⁵¹ Primjer je zakon u Njemačkoj iz 2017. godine, prevod na engleski jezik "*Network Enforcement Act*", vidjeti na: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=1245>. Vidjeti više i u Article 19 (2018), kao i u tekstu objavljenom u *Guardianu*: Philip Oltermann, "Tough New German Law Puts Tech Firms and Free Speech in Spotlight", 5. 1. 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/05/tough-new-german-law-puts-tech-firms-and-free-speech-in-spotlight>.

Na globalnom nivou kompanije koje upravljaju društvenim mrežama, poput *Facebooka*, uspostavile su sistem algoritama na osnovu kojih se filtriraju sadržaji definirani kao neprihvatljivi, a i korisnici prijavljuju problematične sadržaje, nakon čega kompanija zatim donosi odluke o uklanjanju tih sadržaja. Na ovaj način se u izvjesnoj mjeri ograničava očigledno problematični govor, ali su standardi i procedure uklanjanja sadržaja netransparentni,⁵² nerijetko je postupanje ovih kompanija podložno političkim pritiscima, pa su određeni filteri i odluke bili kritizirani kao neprimjereni i kao narušavanje slobode govora (Article 19 2018, 15). Da se odgovornost za reguliranje problematičnih sadržaja ne treba prebaciti na kompanije govore ne samo kritike prema kojima to predstavlja svojevrsnu privatizaciju primjene zakona, već na to ukazuju i zahtjevi menadžera društvenih mreža da države i međunarodno pravo trebaju definirati pravila igre i djelovanje društvenih mreža u ovom kontekstu.⁵³

Također se u saradnji s Evropskom komisijom posljednjih godina donose zajednički kodeksi kompanija koje upravljaju društvenim mrežama.⁵⁴ Dok takve inicijative mogu doprinijeti ograničavanju govora mržnje, one ne garantiraju pravnu sigurnost i neki akteri smatraju da su u suprotnosti sa standardima slobode govora (Article 19 2018). Kroz takve kodekse potpisnice izražavaju spremnost na

⁵² O tome npr. govori i Feđa Kulenović, intervju, 13. 2. 2019.

⁵³ Vidjeti npr. članak objavljen na *The Guardian*: Emily Bell, “Facebook is Asking to be Regulated but Wants to Choose How”, 7. 4. 2019. <https://www.theguardian.com/technology/commentisfree/2019/apr/07/facebook-begs-to-be-regulated-but-wants-to-choose-how>.

⁵⁴ Poput Kodeksa o borbi protiv ilegalnog govora mržnje (Code of Conduct on Countering Illegal Hate Speech Online) koje je razvila Evropska komisija u saradnji sa kompanijama *Facebook*, *Microsoft*, *Twitter* i *YouTube*, kao i Kodeks o dezinformacijama (Code of Practice on Disinformation) koji su potpisali *Google*, *Facebook* i *Twitter*, a kojim se, između ostalog, izražavaju spremnost da povećaju transparentnost političkog oglašavanja i nastoje razviti alate koji bi prioritizirali relevantne i pouzdane informacije. Vidjeti na: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>.

djelovanje u pravcu ograničavanja problematičnih komunikacija i obavezuju se na podnošenje izvještaja o tome. Evropska unija dodatno finansira aktivnosti i projekte različitih aktera koji se suprotstavljaju širenju govora mržnje i dezinformacija,⁵⁵ i uspostavila je, naprimjer, ekspertsku grupu koja je u 2018. godini donijela izvještaj sa preporukama o tome kako se suprotstaviti širenju dezinformacija (High Level Group on Fake News and Online Disinformation 2018). S obzirom na to da dezinformacije mogu biti korištene u funkciji podsticanja netrpeljivosti prema određenim društvenim grupama, ovakvo djelovanje relevantno je i u kontekstu regulacije govora kojeg smo u ovom izvještaju definirali kao problematičan.

U kontekstu novijih izmjena Direktive o audiovizuelnim medijskim uslugama (AVMSD), od platformi za dijeljenje video sadržaja, poput *YouTubea*, zahtijevaju se adekvatne mjere za zaštitu od podsticanja nasilja ili mržnje, u nastojanju da se i na ovim platformama unaprijedi zaštita maloljetnika i spriječi podsticanje na nasilje i mržnju. U tom pogledu se ohrabruje neka vrsta koregulacije između tih platformi i države, a naglasak stavlja na odgovornost platformi za dijeljenje sadržaja za organiziranje sadržaja (uključujući i automatskim sredstvima, tj. putem algoritama), na način koji bi štitio javnost od sadržaja koji podstiču na nasilje i mržnju.⁵⁶ Kritičari ovih izmjena upozoravaju da bi one mogle gušiti slobodni protok informacija i ideja i predstavljati svojevrsnu privatizaciju primjene zakona, u kojoj društvene mreže preuzimaju ulogu koju bi trebali vršiti državni organi.⁵⁷

---

⁵⁵ Poput projekta *Get the trolls out* <https://www.getthetrollsout.org/>, posvećenog kampanji, razvijanju mitova i kreiranju pozitivnih narativa u borbi protiv govora mržnje i netrpeljivosti prema imigrantima i drugim grupama.

⁵⁶ Izmjene AVMD su dostupne na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>. Vidjeti također na: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/revision-audiovisual-media-services-directive-avmsd>.

⁵⁷ Vidjeti Article 19 (2017).

U nekim državama, uključujući i susjednu Hrvatsku, uspostavljen je mehanizam u kojem građani prijavljuju slučajeve govora mržnje (bez obzira na vrstu komunikacijskih sredstava na kojoj se on javlja) zajedničkoj platformi, koja ih onda razmatra i prosljeđuje, policiji, tužiteljstvu, regulatoru za medije i drugim relevantnim akterima.⁵⁸

2.3. Poznavanje korektivnih mehanizama među mladima i ocjene eksperata

Uvidi iz fokus grupa upućuju na pretpostavku da većina mladih ne zna gdje i na koji način mogu uputiti žalbe na medijske sadržaje. Nekoliko njih spominje mogućnost da se žalbe upute direktno medijima, ili da se direktno komentiraju pojedini sadržaji, a tek rijetki učesnici navode mogućnost upućivanja žalbe Regulatornoj agenciji za komunikacije ili podnošenja tužbi, ali ne specificiraju koje vrste sadržaja su podložne tužbama. Žalbe Vijeću za štampu spominje samo jedna učesnica fokus grupa. Neki od ispitanika ne razumiju svrhu ili nemaju povjerenja u efikasnost žalbenih procedura, ili pak ne vide ulaganje žalbi kao dio odgovornosti građana.

Većina eksperata ne spominje regulaciju i samoregulaciju kao ključan način borbe protiv problematičnih medijskih sadržaja,⁵⁹ dok neki od njih prije stavljaju

---

⁵⁸ Platforma <http://www.dostajemrznje.org/kako-prijaviti/> omogućava prijavljivanje govora mržnje u javnom prostoru bez obzira na to na kojoj platformi se on diseminira. Platformom upravlja organizacija GONG i Kuća ljudskih prava, uz podršku međunarodnih donatora.

⁵⁹ Jedna od intervjuiranih predstavnica medija tako navodi da nije dobila povratne informacije od RAK-a nakon što je uložila žalbe o sadržajima za koji je procijenila da uključuju huškanje i dezinformacije. Vanja Stokić, intevju, 23. 1. 2019.

naglasak na potrebu da se s jedne strane unaprijedi medijska produkcija a s druge strane da se kroz edukaciju poveća otpornost mladih na problematične sadržaje.

* * *

Nalazi ovog istraživanja, dakle, upućuju na to da je regulacija i samoregulacija sadržaja na medijima i društvenim mrežama ograničena te da su kroz medije i online platforme, uključujući i društvene mreže dostupni brojni problematični sadržaji, iako su ekstremni slučajevi uglavnom ograničeni na korisničke komentare i društvene mreže. U narednom poglavlju ćemo kratko predstaviti rezultate istraživanja koji se tiču navika korištenja medija i interesovanja mladih,⁶⁰ kako bismo se osvrnuli na moguće efekte takvih sadržaja na mlade. Poznavanje navika i preferencija mladih može imati važne implikacije za medijske politike.

3. NAVIKE I PREFERENCIJE MLADIH KAO POLAZIŠTE MEDIJSKIH POLITIKA

3.1. Etnonacionalna podijeljenost komunikacijskog prostora za mlade

Uvidi iz četiri fokus grupe potvrđuju da su mladi svakodnevno izloženi različitim komunikacijskim sadržajima, prije svega putem interneta. Na slične zaključke

---

⁶⁰ Detaljnije nalaze o ovim pitanjima vidjeti u drugom dijelu ove publikacije, u nastavku.

upućuju ranija istraživanja (Đipa i dr. 2016; Halimić, Koštrebić i Neimarlija 2013). Kao najvažnije platforme putem kojih mladi pristupaju različitim sadržajima i učesnici fokus grupa i intervjuirani eksperti⁶¹ navode prije svega društvene mreže, a među njima naročito *Facebook*, *Instagram* i *YouTube*.⁶² Pritom mladi najviše koriste platforme i sadržaje zabavnog karaktera, poput humorističkih *YouTube* kanala, dok pokazuju slab interes za platforme i sadržaje koji društvena pitanja predstavljaju na politički relevantan način.

Mladi također ne traže aktivno određene sadržaje⁶³ prema kriterijima poput relevantnosti i pluralizma sadržaja i perspektiva, već konzumiraju sadržaje koje dijele njihovi kontakti ili im je preporučen na društvenim mrežama. Na isti način povremeno pristupaju i sadržajima profesionalnih medija. Ovakvi obrasci korištenja sadržaja na društvenim mrežama prije doprinose nego što reduciraju etnonacionalnu distancu, zbog čega su neiskorišteni potencijali za senzibiliziranje mladih za perspektive i interese drugih etnonacionalnih, religijskih i različitih marginaliziranih grupa.

Uvidi iz fokus grupe sugerišu da većina mladih ne koristi tradicionalne medije redovno, ali povremeno gledaju TV-programe i/ili slušaju radio sadržaje. Rezultati upitnika ipak sugerišu da većina mladih svakodnevno provodi određeno vrijeme uz medije (više u drugom dijelu publikacije). Pritom mladi uglavnom koriste medije namijenjene njihovoj etnonacionalnoj grupi. Uočljiva je tendencija ispitanika da spominju prije svega problematične sadržaje i prakse u medijima s druge strane etnonacionalnih podjela.⁶⁴ Takvi nalazi su u skladu s tvrdnjama jednog

⁶¹ To npr. navodi Namir Ibrahimović, direktor osnovne škole Safvet-beg Bašagić, intervju, 21. 3. 2019.

⁶² Vidjeti također Turčilo, Osmić i Žiga (2017).

⁶³ Vanja Ibrahimbegović Tihak, stručnjakinja za medijsku pismenost, intervju, 16. 1. 2019.

⁶⁴ Tako u Velikoj Kladaši nekoliko učesnika spominje problematične antibošnjačke stavove posebno na RTRS-u, a u fokus grupi u Prijedoru jedan učesnik spominje antisrpske stavove na Al-Jazeera Balkans. Više vidjeti u drugom dijelu ove publikacije.

od intervjuiranih eksperata da prema njegovom iskustvu čak i kada mladi prate medije “druge etničke grupe”, oni selektivno “primjećuju ono što u tim medijima diskreditira njihov nacionalni i etnički identitet”.⁶⁵

Navedeni obrasci s jedne strane selektivnog medijskog izvještavanja a s druge strane etnonacionalne selektivnosti pri korištenju i percepciji medijskih sadržaja ojačavaju već dominantnu inter-etničku distancu među mladima⁶⁶ i mogu doprinijeti negativnoj percepciji mladih o drugim etnonacionalnim skupinama.⁶⁷ Ranija istraživanja upućuju naprimjer na korelaciju između načina na koji su etnonacionalni identiteti konstruirani u vodećim dnevnim novinama s jedne strane, i samoidentifikacije mladih ljudi s druge strane (Majstorović i Turjačanin 2013). Centralno mjesto u toj konstrukciji zauzima odnos prema drugim etnonacionalnim grupama, gdje se one konstruiraju kao drugi, često kao neprijatelj.⁶⁸

Neki od učesnika fokus grupa međutim prepoznaju i osuđuju obrasce medijskog izvještavanja koji podstiču neprijateljstvo i strah od drugih. Jedan od učesnika fokus grupe u Prijedoru tako navodi: “Moj komšija, koji je dosta mlađi od mene, kaže: ‘Sutra kad bi počeo rat, ja bih ubio komšiju neke druge vjere’”,⁶⁹ implicirajući da mediji doprinose razvoju takvog stava kod mladih i ne doprinose promoviranju tolerancije i solidarnosti.

⁶⁵ Dražen Barbarić, profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, intervju, 14. 2. 2019.

⁶⁶ Jessie Hronesova, Srđan Puhalo, intervjui, 6. 2. i 22. 1. 2019. Više o etnonacionalnoj homogeniziranosti društva u kojem žive mladi vidjeti Hronesova 2012.

⁶⁷ Više o percepciji drugih etnonacionalnih grupa vidjeti u Majstorović i Turjačanin (2013).

⁶⁸ Više o obrascima konstrukcije drugog kao neprijatelja u drugim kontekstima vidjeti naprimjer Anidjar (2003).

⁶⁹ M, 24, SSS, nezaposlen, opština Modriča.

3.2. Šta problematične sadržaje čini privlačnim za mlade?

Prema mišljenju nekih od sagovornika, dio problema je u opštoj društvenoj klimi usljed koje su građani, uključujući i mlade, receptivniji za teme i perspektive koje korespondiraju sa dominantnim etnonacionalnim narativima, te koje potvrđuju pređubjeđenja i stereotipe koji uključuju “tjeskobu ako ne i strah od (...) drugog”.⁷⁰

Intervjuirani eksperti smatraju da problematični sadržaji imaju posebnu privlačnost za mlade, koja proizilazi iz činjenice da oni na komplikovane egzistencijalne dileme i pitanja mladih pružaju jednostavne odgovore, poput “Smisao života je pratiti ova pravila... biti dobar musliman... boriti se za svoju naciju”.⁷¹ Jedna od intervjuiranih ekspertica navodi da mladi, prema njenom iskustvu, čak i kada razumiju zašto su određeni medijski sadržaji problematični, pokazuju preveliko interesovanje za iste.⁷² Korištenje ekstremnih sadržaja za mlade može biti i način iskazivanja buntovnosti i otpora protiv autoriteta.⁷³

Iako među učesnicima fokus grupa ne identificiramo otvoreno neprijateljstvo prema drugim grupama, neki od njih izražavaju jednostrane teze o ugroženosti, žrtvi ili nepravednom medijskom predstavljanju vlastite etnonacionalne skupine. Takva ubjeđenja predstavljaju, kako jedan od sagovornika navodi “stepenicu koju moraš svakako preći” u procesu radikalizacije.⁷⁴

⁷⁰ Dženana Trbić, koordinatorica edukacijskog programa u Fondu Otvoreno društvo, intervju, 16. 1. 2019.

⁷¹ Jessie Hronesova, online intervju, 6. 2. 2019.

⁷² Vanja Ibrahimbegović Tihak, intervju, 16. 1. 2019.

⁷³ Belma Buljubašić, profesorica, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, pisani odgovori, 19. 3. 2019.

⁷⁴ Srđan Puhalo, intervju, 22. 1. 2019.

3.3. Percepcija pristranosti medija obeshrabruje (samo) informiranje i angažman mladih

Većina učesnika fokus grupa navodi međutim da su mediji općenito pristrani,⁷⁵ uglavnom pod uticajem političkih stranaka. Činjenica da mladi koji su učestvovali u fokus grupama vjeruju da su svi mediji pristrani, tek rijetko navodeći platforme koje smatraju kredibilnijim i čije sadržaje ocjenjuju pluralnijim,⁷⁶ može dijelom objasniti nedostatak interesovanja mladih za političke teme, te generalno doprinijeti indiferentnosti i pasivizirati građanski angažman mladih.

Intervjuirani eksperti navode kako web-stranice i blogovi koji dekonstruiraju nacionalističke narative, otvaraju mogućnost suočavanja sa ratnom prošlošću, uključuju perspektive marginaliziranih skupina, ili zadovoljavaju druge komunikacijske potrebe postoje, ali da je njihov domet mali⁷⁷ i često ograničen na krug istomišljenika.⁷⁸ *Mainstream* mediji koji imaju znatno veći domet, s druge strane, u svom djelovanju često zanemaruju ili čak djeluju suprotno javnom interesu.

⁷⁵ Na takve nalaze upućuju i Halimić, Koštrebić i Neimarlija (2013) kao i Turčilo, Osmić i Žiga (2017).

⁷⁶ Uključujući npr. platforme posvećene istraživačkom novinarstvu (prije svega CIN), *fact checking* i *watchdog* platforme (poput *Raskrinkavanje.ba* i *Media.ba*), i novinarske platforme poput *Buke*. Intervjuirani sagovornici dodatno spominju kolumne (npr. Borisa Dežulovića i Almira Panjete), novinarske platforme (poput *E-trafike*) ili blogove (poput bloga Srđana Puhala).

⁷⁷ Vanja Stokić, naprimjer, navodi da *E-trafika* ima dvadesetak hiljada pratilaca, dok vodeće medije koji imaju nekorektne sadržaje prati mnogo više ljudi. Intervju, 23. 1. 2019.

⁷⁸ Pritom navodi da su njegovi pratioci uglavnom ograničeni na krug istomišljenika. Srđan Puhalo, intervju, 22. 1. 2019.

3.4. Nedostatak sadržaja prilagođenih mladima

Dok učesnici u fokus grupama uglavnom ne spominju medijske sadržaje koji su namijenjeni mladima,⁷⁹ intervjuirani eksperti naprimjer u pozitivnom svjetlu spominju omladinski časopis *Karike*, omladinski program BH radija 1,⁸⁰ portal *Hoću.ba*, koji daje informacije o različitim edukacijama, kao i zabavne sadržaje na *Šatro.info* i donekle sadržaje na *Media.ba*, za koje jedan ispitanik navodi da bi trebali zanimati mlade iako njima (osim studentima novinarstva) nisu prvenstveno namijenjeni.⁸¹

Slabo korištenje tradicionalnih medija proizilazi dodatno i iz slabe prilagođenosti ovih medija interesovanjima i potrebama mladih, u smislu tematskog fokusa, ali i stila i jezika.⁸² Rezultati ovog istraživanja sugeriraju da mlade u tematskom smislu zanimaju različite informacije iz oblasti sporta, zabave, satirični sadržaji, pozitivne priče, praktične informacije npr. o stažiranju i zaposlenju, edukativni sadržaji, sadržaji o lokalnim sredinama, socijalnim pitanjima itd.

Veći dio učesnika u fokus grupama navodi da su za politiku slabo ili nisu uopće zainteresirani. Pritom mladi politiku asociraju uglavnom sa stranačkom politikom i interesima političkih vođa. Da su mladi posebno zainteresirani za pozitivne priče, npr. o uspješnim mladim ljudima koji pokreću biznise, ostvaruju sportske uspjehe, ostvaruju rezultate u obrazovanju i u profesionalnom djelovanju i slično potvrđuju i uvidi iz intervjua.⁸³ Jedna intervjuirana ispitanica navodi da je od posebne važnosti

⁷⁹ Jedan učesnik ipak spominje magazin za mlade *Karike*.

⁸⁰ Međutim intervjuirani sagovornici ocjenjuju da bi javni servis trebao imati više sadržaja za mlade, u primjerenijim terminima.

⁸¹ Zoran Čatić, novinar i urednik Studentskog eFM radija, intervju, 13. 4. 2019.

⁸² Anes Osmić, urednik Omladinskog magazina *Karike*, intervju, 1. 2. 2019.

⁸³ Denis Gigo Hadžić, intervju, 10. 4. 2019; Mersad Sarajlija, direktor Radija Trend, intervju 13. 3. 2019.

za mlade tema zapošljavanja,⁸⁴ dok drugi ističe obrazovne i dokumentarne sadržaje i sadržaje koji upućuju na kritičko promišljanje,⁸⁵ a još jedan ispitanik sugerira da je bitno i pozitivno izvještavanje o pripadnicima marginaliziranih skupina poput izbjeglica i migranata,⁸⁶ što su sve sadržaji za koje sagovornici ocjenjuju da nedostaju u medijskoj ponudi.

Mladi također preferiraju kraće, dinamične, multimedijalne formate, sugeriraju intervjuirani eksperti i učesnici fokus grupa.⁸⁷

4. KAPACITETI MEDIJA DA DOPRINESU JAČANJU ZNANJA I OTPORNOSTI MLADIH NA PROBLEMATIČNE SADRŽAJE

Većina učesnika fokus grupa ne navode da sami mediji u BiH doprinose otpornosti mladih na problematične sadržaje. Neki od intervjuiranih ispitanika smatraju da bi uvezivanje škola i kredibilnih medija i organiziranje posjeta i dana otvorenih vrata bio dobar način da se unaprijedi interakcija i da se građani, posebno mladi, informiraju o medijima.⁸⁸

⁸⁴ Iman Muratović, predsjednica Omladinske novinske asocijacije, intervju, 14. 4. 2019.

⁸⁵ Zoran Čatić, intervju, 13. 4. 2019.

⁸⁶ Mersad Sarajlija, intervju, 13. 3. 2019.

⁸⁷ Jedan spominje i dijalošku emisiju *Zabranjeni forum*, koja je do kraja aprila 2019. bila emitirana na programu Nova BH, drugi centralni dnevnik Face TV, ali to nisu formati koje većina spominje kao zanimljive.

⁸⁸ Ibid.

Nedostatak resursa medija za moderaciju korisničkih sadržaja i za medijsku produkciju, te nedostatak znanja i vještina novinara spominju se kao mogući faktori koji doprinose instrumentalizaciji medija i problematičnom izvještavanju. Također, mnoge redakcije ne uključuju mlade novinare i autore koji bi mogli donijeti svjež pristup u izvještavanju za i o mladima. Intervjuirani sagovornici ukazuju uglavnom na nedostatak resursa i vještina za provjeru informacija iz više relevantnih izvora, za uključivanje višestrukih perspektiva i različitih sagovornika, kao i kritički odnos prema problematičnim izjavama sagovornika, uključujući političke spinove i govor mržnje. Dodatno postoji manjak specijalizacije za izvještavanje o određenim temama, poput prava i ekonomije. Naprimjer, u istraživanju iz 2018. godine kao jedna od najvećih prepreka za izvještavanje o organizovanom kriminalu i korupciju identificira se nedostatak stručnosti i vještina novinara, kao i vremena potrebnog za bolje izvještavanje o ovim temama (BIRN 2018, 10).

Edukacije za mlade novinare i druge mlade zainteresirane za neku vrstu produkcije sadržaja organizuje, naprimjer, Omladinska novinska asocijacija,⁸⁹ kao i organizacije poput Mediacentra, BH Novinara, Vijeća za štampu i online medije, organizacije KULT i drugih. Sekundarni izvori upućuju da je tih edukacija malo (Hodžić i Sokol 2019, 12), a intervjuirani sagovornici navode da su takve edukacije potrebne i da mogu u izvjesnoj mjeri doprinijeti poboljšanju medijskih praksi. S druge strane, ispitanici naglašavaju i da u okolnostima dominantne političke interferencije i komercijalizacije medija mladi novinari imaju ograničene mogućnosti za primjenu takvih znanja u svom radu.⁹⁰

⁸⁹ Iman Muratović, intervju, 14. 4. 2019.

⁹⁰ Denis Gigo Hadžić, intervju, 10. 4. 2019.

5. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Mladi su ekstremističkim sadržajima izloženi posebno kroz društvene mreže i komentare korisnika, ali i tradicionalni mediji u BiH doprinose stvaranju atmosfere koja olakšava dalju radikalizaciju mladih.

Zbog toga je neophodno da javni i civilni sektor doprinese razvoju mehanizama za suprotstavljanje polarizaciji i radikalizaciji putem komunikacijskih sredstava. Mediji i drugi proizvođači sadržaja trebaju razviti potencijale za subverziju dominantnih i konstrukcije novih značenja, kroz produkciju dobro utemeljenih i pluralnih sadržaja od javnog interesa,⁹¹ i razotkrivanje aktera i procesa koji podstiču netrpeljivost.

Ključni akteri u javnom i u civilnom sektoru, uključujući eksperte u oblasti prava, komunikacija i medija, RAK, kao i VZŠ, organizacije civilnog društva aktivne u medijskom sektoru i druge aktere, trebaju osigurati da se u stručnoj i široj javnosti razumije postojanje različitih nivoa na kojima se sloboda izražavanja propituje i ograničava – uključujući legislativni nivo, nivo novinarskih profesionalnih normi, te na kraju nivo društvene osude, te da se za svaki od tih nivoa omogući konzistentno razumijevanje transgresije i adekvatni mehanizmi suprotstavljanja. Za prva dva nivoa u BiH je razvijen odgovarajući institucionalni i normativni odgovor. Zakoni, regulative i samoregulative kojima se nastoji ograničiti govor mržnje, pristrasnost i lažne informacije između ostalog i u kontekstu izražavanja ekstremističkih sadržaja, mogu se ocijeniti relativno dobrim.⁹² Međutim rezultati ovog istraživanja upućuju na potrebu za unapređenjem mehanizama implementacije i za uspostavom

⁹¹ O tome vidjeti više u drugom dijelu ove publikacije.

⁹² O zakonskoj normi vidjeti više u de Sanctis (2014).

samoregulacije i na društvenim mrežama, budući da se upravo na njima može naći obilje problematičnih sadržaja.

Budući da se tumačenje govora mržnje u sudskoj praksi pokazalo nekonzistentnim, potrebo je osigurati zajedničke smjernice za njegovo utvrđivanje, u skladu sa međunarodnim standardima. Također bi se trebala razvijati veća spremnost pravosuđa za procesuiranje slučajeva govora mržnje, te u skladu sa međunarodnim praksama, posebno procesuirati govor mržnje čiji su kreatori javne ličnosti koje mogu uticati na širenje mržnje i podsticanje nasilja. Slično tome, i RAK bi trebala definirati kriterije za utvrđivanje govora mržnje i drugih kršenja regulatornih normi (poput lažnog izvještavanja, podsticanja štetnog ponašanja i sl.) kroz koje se mogu izraziti ekstremistički stavovi. Isto bi moglo učiniti i Vijeće za štampu. Takvo specificiranje i objavljivanje kriterija omogućilo bi građanima bolje razumijevanje ovih pojava i doprinijelo unapređenju pravne sigurnosti i povjerenja građana u žalbene procedure.

Kako bi se unaprijedio domašaj regulacije i samoregulacije, javni sektor kao i donatorska zajednica trebaju osigurati sredstva za periodični sistematski monitoring medijskih sadržaja. RAK i VZŠ trebaju dodatno raditi na upoznavanju građana sa procedurom podnošenja žalbi i razvijati spremnost i povjerenje građana, uključujući i mlade, u ovaj mehanizam borbe protiv problematičnih sadržaja. U skladu sa aktivnostima s ciljem suprotstavljanja dezinformacijama i govoru koji podstiče netrpeljivost, kakve EU podržava u zemljama članicama, i u BiH bi bilo dobro uspostaviti centralni sistem gdje bi građani prijavljivali slučajeve govora mržnje, a tijelo koje upravlja tim sistemom zatim evaluiralo te slučajeve i upućivalo prijave adekvatnom tijelu (regulatoru, samoregulatoru, policiji, tužilaštvu). EU bi mogla podržati slične aktivnosti u BiH i zemljama regiona, a civilni sektor bi se trebao angažovati na uspostavljanju i upravljanju ovakvim sistemom.

Državne institucije, pod vodstvom RAK-a, trebale bi se, u skladu sa revizijama Direktive o audiovizuelnim medijskim uslugama (AVMD),⁹³ uključiti u nastojanja da se ograniči podsticanje na nasilje i mržnju kroz online video platforme i video sadržaje na društvenim mrežama.

Posebna opasnost proizlazi iz činjenice da ne postoji sistematska (samo) regulacija sadržaja na društvenim mrežama, iako one za mlade predstavljaju osnovni izvor informacija o njihovom okruženju. Može se pretpostaviti da različiti problematični sadržaji kojima su izloženi mladi mogu imati negativan uticaj na njihova shvatanja, vrijednosti, odluke i društveni angažman. Pod pritiskom država kompanije koje upravljaju društvenim mrežama uvele su mehanizme žalbi i uklanjanja sadržaja za koje se ocijeni da su u neskladu sa uslovima korištenja tih mreža. Međutim odluke koje donose ove kompanije nisu uvijek konzistentne i u skladu sa standardima slobode govora.

Postoji konsenzus o tome da je za sadržaje koji se kreiraju i dijele putem društvenih mreža također potrebno uspostaviti određeni sistem samoregulacije. Međutim, ključno je da tijelo koje bi razvilo i implementiralo etičke norme u tom slučaju treba biti neovisno od samih kompanija koje upravljaju društvenim mrežama.⁹⁴ Takvo tijelo i etički standardi mogu biti uspostavljeni na državnom nivou, bilo kroz proširenje kapaciteta i djelovanja Vijeća za štampu i online medije ili kroz uspostavu novog samoregulatornog tijela. To samoregulatorno tijelo imalo bi ulogu posrednika koji bi primao žalbe, evaluirao konkretan sadržaj i tražio njegovo odstranjivanje, korigiranje ili druge mjere, kako od kreatora i moderatora sadržaja tako i od kompanija koje upravljaju društvenim mrežama. Logističku i finansijsku podršku za uspostavu takvog sistema trebali bi dati i javni sektor, prije svega nadležna

⁹³ Vidjeti više: Digital Single Market, Revision of the Audiovisual Media Services Directive (AVMSD), 2018. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/revision-audiovisual-media-services-directive-avmsd>.

⁹⁴ Vidjeti npr. Article 19 (2017).

ministarstva, ali i same kompanije koje upravljaju društvenim mrežama. Inicijativu za uspostavu ovog sistema mogu pokrenuti pojedine organizacije civilnog društva ili šire koalicije udruženja medija i novinara, organizacija civilnog društva aktivnih u promicanju slobode govora i drugi akteri, u saradnji sa nadležnim ministarstvima i međunarodnim donatorima. Interes za razvoj ovog mehanizma međutim još uvijek nije artikuliran. Postojeće *watchdog* i platforme za provjeru informacija poput *Raskrinkavanje.ba*, *Analiziraj.ba* i *Media.ba* mogu doprinijeti razotkrivanju problematičnih sadržaja. Međutim, rasprave potaknute distribuiranjem snimaka terorističkog napada na Novom Zelandu pokazuju da se na globalnom nivou zaoštava rasprava i prepoznaje sve veća potreba da se spriječe takve prakse.

Treći nivo na kojem valja adresirati problematično izražavanje jeste nivo društvene osude i kreiranje kontranarativa. I javni i civilni sektor kroz sastanke, edukativne kampove u lokalnim zajednicama, mogu raditi na razvijanju sistema ranog upozorenja na vrlo problematične sadržaje u medijima i na društvenim mrežama. Taj sistem bi podrazumijevao rano prepoznavanje problematičnih sadržaja, upozorenja za edukatore koji o tome mogu razgovarati sa mladima, te za RAK i VZŠ i online medije, koji onda mogu osuditi (a RAK i sankcionirati) takve sadržaje i tražiti njihovo uklanjanje. Kroz edukaciju i razvoj medijske pismenosti potrebno je jačati otpornost mladih na problematične komunikacije.⁹⁵ Javne obrazovne institucije, civilni sektor i mediji također mogu djelovati na razvoju kompetencija i kreiranju sadržaja koji bi promovirali solidarnost, multikulturalizam i demokratske vrijednosti. Neki od intervjuiranih sagovornika vjeruju, na osnovu vlastitog iskustva i/ili znanstvenih uvida, da se tolerancija među mladima naročito podstiče kroz susrete i prijateljstva sa pripadnicima različitih društvenih grupa, pa kroz različite programe svi društveni sektori trebaju kreirati mjesta susreta i konstruktivne saradnje.

⁹⁵ Više o medijskoj pismenosti i edukaciji mladih vidjeti u drugom dijelu ove publikacije.

Rezultati ovog istraživanja upućuju na to da je *mainstream* mediji imaju dominantno negativnu ulogu u polarizaciji i radikalizaciji bh. društva uglavnom. Posebno je porazno da javni RTV-sistem u BiH trenutno dijelom doprinosi daljoj društvenoj polarizaciji, iz čega proizlazi prijevika potreba da se unaprijedi njihova neovisnost (uključujući kroz finansiranje i neovisne procedure imenovanja ključnog osoblja) kako bi se ovim medijima vratila funkcija javnog interesa i promotera društvene kohezije, te kako bi oni imali aktivnu ulogu u suprotstavljanju radikalizaciji.

Javni i drugi mediji mogli bi doprinijeti alternativnoj edukaciji mladih, subverziji dominantnih nacionalističkih narativa i jačanju njihove otpornosti prema problematičnim komunikacijskim sadržajima. Kao neke od mogućih, ali u praksi u BiH rijetkih, pozitivnih pravaca djelovanja medija i drugih kreatora sadržaja, učesnici istraživanja navode praksu dobro utemeljenog izvještavanja, razvijanje pozitivnih narativa kojima se podstiče solidarnost i dekonstruiraju nacionalni mitovi, razotkrivanje i suprotstavljanje govoru mržnje i manipulacijama oko pitanja poput statusa Republike Srpske, korištenja simbola, praznika, terorizma u BiH, građanskih protesta, suđenja za ratne zločine, obilježavanja godišnjica ratnih zločina itd. Intervjuirani eksperti smatraju da je neophodno, kao antiteza dominantnih etnonacionalnih narativa i podjela, da mediji i drugi kreatori sadržaja doprinesu suočavanju sa prošlošću i ratnim zločinima na svim stranama. Strateško uključivanje multietničke perspektive, glasova, potreba i interesa različitih društvenih grupa u komunikacijske sadržaje može se doprinijeti razvoju solidarnosti i društvene kohezije u društvu opterećenom podjelama. Primjeri konstruktivnog i inovativnog angažmana medija, poput BBC-eve igrice za mlade namijenjene podizanju svijesti o neprovjerenim vijestima⁹⁶, mogu inspirirati sličan angažman medija u BiH.

⁹⁶ Vidjeti više na: BBC, "BBC Game Challenges Young People to Spot 'Fake News'", *BBC*, 14. 3. 2018. <https://www.bbc.com/news/school-report-43391188>.

Platforme koje već imaju neku od ovih konstruktivnih uloga imaju važan emancipatorni potencijal, zbog čega je neophodno jačati njihovu ulogu i domet. Takvi mediji i drugi kreatori sadržaja zaslužuju da dobiju podršku donatorske zajednice, ali i da njihove sadržaje preuzimaju druge platforme koje žele doprinijeti demokratizaciji društva. Takva produkcija je za sada incidentna a sistematske promjene zahtijevat će korjenitu reformu medijskog sistema, te povezane promjene političkog diskursa i odnosa snaga.⁹⁷

Intervjuirani eksperti ukazuju na potrebu da se medijski sadržaji tematski, kao i u stilu i formi, prilagode mladima, kako bi se podstaklo njihovo interesovanje,⁹⁸ a u isto vrijeme osigurala i relevantnost sadržaja.⁹⁹ U skladu sa identificiranim interesovanjima mladih, ljudske priče trebaju biti kombinirane sa politički relevantnim informacijama i analizama. Naprimjer priče o uspjesima mladih mogu uključivati i informacije o javnoj politici i praksama podrške ili nedostatka iste za mlade sportiste, male biznise, o sistemu obrazovanja i slično.

Kako bi pokazali odgovornost i unaprijedili interakciju s građanima, mediji, posebno oni javni, trebaju uspostaviti interne žalbene procedure, i građane aktivno pozivati na upućivanje žalbi i sugestija, a za mlade omogućiti posjete i organizirati dane otvorenih vrata¹⁰⁰ kako bi ih upoznali sa procesom medijske produkcije.

Organizacije civilnog društva, uz podršku međunarodnih donatora i javnog sektora, trebaju omogućiti dodatnu edukaciju novinara, fokusiranu naročito na metode provjere informacija, prakticiranje principa interkulturalnosti i medijskog

---

⁹⁷ To naprimjer spominje Goran Zorić, online intervju, 15. 3. 2019. On o djelovanju civilnog društva u suprotstavljanju dominantnim ideologijama razmišlja kao važnom u simboličkom smislu, kao model koji barem ukazuje na drugo i drugačije iako uglavnom ne dovodi do stvarnih i sistemskih promjena.

⁹⁸ Anes Osmić, intervju, 1. 2. 2019.

⁹⁹ Dražen Barbarić, intervju, 14. 2. 2019.

¹⁰⁰ Ibid.

pluralizma, te građenja kritičkog odnosa prema problematičnim izjavama sagovornika poput govora mržnje i političkog spina. Kapacitete za kreiranje sadržaja relevantnih za mlade mediji mogu dodatno jačati upošljavanjem mlađeg kadra i konsultiranjem mladih ljudi o njihovim potrebama i interesima.

Državna tijela, pod vodstvom Ministarstva komunikacija i prometa, trebaju djelovati, a civilni sektor aktivno zagovarati, unapređenje ukupne transparentnosti finansiranja i vlasništva nad medijima.¹⁰¹ To bi konkretnije značilo obavezivanje i/ili podsticanje medija da direktno ili posredstvom regulatornog tijela, građanima daju na uvid barem djelomične informacije koje bi ukazale na moguće uticaje na medijske sadržaje (informacije o vlasnicima, izvorima prihoda i sl.). Kako bi se medijima omogućilo profesionalno djelovanje, potrebno je posebno javna ulaganja u medijski sektor učiniti transparentnim. Finansiranje za javne lokalne medije potrebno je učiniti relativno neovisnim od odluka aktuelnih nosilaca vlasti, te ga uspostaviti na višegodišnjoj osnovi, a za druge oblike izdvajanja javnih sredstava za medije uspostaviti relevantne i jasne kriterije te transparentne procedure. Posebno je potrebno raditi na povećanju transparentnosti online medija, te podsticati objavljivanje osnovnih kontakt informacija i impresuma, kako bi se do tih medija moglo doprijeti i među njima podsticati društvenu odgovornost u sklopu mehanizma samoregulacije.

Intervjuirani eksperti ukazuju i na tehnološke alate koji mogu pomoći u borbi protiv problematičnih sadržaja, poput aplikacije na pametnom telefonu koja verificira informacije time što ukazuje da je ista ranije objavljena (i na kojim web-stranicama). IKT sektor u BiH, u saradnji sa institucijama vlasti, međunarodnim donatorima i civilnim sektorom u BiH može djelovati na razvoju sličnih alata koji bi se mogli koristiti u BiH.

---

¹⁰¹ Dalje specificiranje unapređenja transparentnosti prevazilazi obim ovog izvještaja i može se naći npr. u Hodžić (2017) i Hodžić i Sokol (2018, a i b).

Problem zloupotrebe različitih komunikacijskih platformi za polarizaciju i radikalizaciju pokazuje se naročito opasnim u BiH i regiji, s obzirom na to da se u poslijeratnom periodu održavaju međuetničke tenzije i podjele nerijetko i kroz retoriku o mogućim novim ratovima. Dodatno, kako se pokazalo u novijim terorističkim napadima u Evropi i na Novom Zelandu, regionalna historija opterećena je simboličkim potencijalom koji može biti zloupotrijebljen za radikalizaciju i na globalnoj razini. Zato bi različiti akteri iz BiH i regije trebalo da se suprotstave zloupotrebi komunikacijskih sredstava za podsticanje polarizacije i radikalizacije, kako kroz vlastito djelovanje tako i kroz slanje jasnijih signala i zahtjeva globalnim komunikacijskim kompanijama i drugim relevantnim akterima o nužnosti hitnog i sistematičnog angažiranja protiv ovakvih trendova.

DIO II

MEDIJI I DRUŠTVENE MREŽE: JAČANJE OTPORNOSTI MLADIH

Anida Sokol

Drugi dio publikacije predstavlja pregled navika mladih u BiH prilikom korištenja medija i društvenih mreža, njihovu percepciju o medijima i problematičnim medijskim sadržajima kao i njihove reakcije i otpor na iste. Osnovna hipoteza od koje smo pošli jeste da niži nivo medijske pismenosti mlade čini izloženijim i ranjivijim na problematične medijske sadržaje, naročito one koji mogu podsticati isključivost, netoleranciju i mržnju prema drugim društvenim grupama, što je posebno problematično u kontekstu polarizovanog društva i etnonacionalnih tenzija koje su i dalje prisutne u BiH. U tom pravcu u izvještaju se daju preporuke za vještine medijske pismenosti koje je potrebno razvijati kod mladih i načine na koje oni mogu sudjelovati u medijima i u javnom prostoru u suočavanju sa problematičnim medijskim sadržajima. Izvještaj je rađen prvenstveno na osnovu analize podataka iz fokus grupa, analize odgovora na početni i završni upitnik kojeg su popunjavali učesnici fokus grupa i djelomično rezultata obavljenih intervjuja.

1. UVOD

Rezultati istraživanja o mladima u BiH upućuju na njihov loš socijalno-ekonomski status, nezaposlenost i ekonomsku zavisnost te masovni odlazak u strane države (Turčilo i dr. 2019; Đipa i dr. 2016; Žiga i dr. 2015; Halimić, Koštrebić i Neimarlija 2013). Mladi ljudi u BiH ne pokazuju veliki interes za političke događaje, imaju vrlo nizak nivo političkog angažmana i nedovoljne informacije i znanja o lokalnim i globalnim političkim pitanjima, događajima i aktivnostima (Đipa i dr. 2016; Majstorović i Turjačanin 2013). Značaj dio slobodnog vremena provode uz medije i društvene mreže; društvene mreže su im i glavni izvor informacija (Đipa i dr. 2016; Halimić, Koštrebić i Neimarlija 2013; Turčilo, Osmić i Žiga 2017).

Mladi u BiH uglavnom ne vjeruju informacijama i vijestima koje čitaju, čuju ili vide i smatraju da su mediji u Bosni i Hercegovini pristrasni i pod političkim uticajem (Đipa i dr. 2016; Halimić, Koštrebić i Neimarlija 2013; Turčilo, Osmić i Žiga 2017). Vjeruju, ipak, pojedinim sadržajima online medija i online platformi koje dijele njihovi prijatelji na društvenim mrežama (Turčilo, Osmić i Žiga 2017), što naročito može biti problematično zbog velikog broja “lažnih vijesti” i političkih dezinformacija u bh. online prostoru (Cvjetićanin, Zulejhić, Brkan i Livančić-Milić 2019).

Turčilo, Osmić i Žiga (2017) zaključuju da mladi intuitivno prepoznaju neprofesionalnost i neobjektivnost nekih medija, ali ne znaju kako da se odupru medijskim manipulacijama, zbog čega smatraju da je neophodno ozbiljnije raditi na razvoju i jačanju medijske pismenosti kod mladih u Bosni i Hercegovini. Ovo je naročito značajno s obzirom na često lažan, pristran, politički i ideološki obojen medijski sadržaj koji je mladima dostupan u BiH, prvenstveno putem interneta. Pored toga, u bh. online sferi sve je veće prisustvo medijskih izvještaja netačnog ili obmanjujućeg sadržaja i “ciljanih kampanja dezinformisanja u online prostoru,

uključujući i one povezane sa stranim akterima i izvorima” (Cvjetićanin, Zulejhić, Brkan i Livančić-Milić 2019, 7).

Na globalnom nivou se ukazuje na veze između interneta i fenomena radikalizacije, posebno među mladima, u vezi sa rastućim desničarskim ekstremizmom u Evropi i terorističkim grupama (Alava i dr. 2017). Ranija istraživanja nisu dokazala da se u BiH otvorene digitalne platforme koriste za direktnu regrutaciju u ekstremističke grupe, ali su ukazala na to da online platforme i društvene mreže služe za širenje govora mržnje i etnonacionalističke retorike, “koje povećavaju osjećaj uzbune i podjele unutar bh. društva, kao što povećavaju znatiželju prema ekstremističkim idejama” (Aktis 2018, 5). Još uvijek neobjavljeno istraživanje o percepciji mladih o radikalizaciji i njenim uticajima i opasnostima u BiH upućuje da mladi znaju za grupe na društvenim mrežama u njihovom lokalnom okruženju koje bi mogle promovirati sumnjive i “radikalne” aktivnosti i da smatraju da su svjesni rizika i spremni da se odupru mogućim manipulacijama. Mladi, međutim, ne razumiju šta je to radikalizacija, nisu im shvatljive strategije i jezik koje takve grupe koriste, i većinom radikalizaciju poistovjećuju sa stranim uticajima a ne sa lokalnim akterima (Hasić, Mehmedović i Sijamija 2019). Mladi o radikalizaciji nisu govorili sa roditeljima niti u školi i autori ove studije ukazuju na potrebu da se u javni diskurs, medijske kampanje, formalno i neformalno obrazovanje i kroz medijsku pismenost uključi rasprava o radikalizaciji kako bi mladi bolje razumjeli njene razmjere.

Uprkos potrebi da se radi na razvijanju vještina medijske pismenosti kako bi se mladi mogli zaštititi od radikalnih, propagandističkih i obmanjujućih sadržaja, medijska pismenost i dalje nije prepoznata od strane nadležnih institucija kao bitan segment demokratizacije bh. društva i ne izučava se kroz formalno osnovno i srednjoškolsko obrazovanje (Hodžić, Petković i Bašić Hrvatinić 2019). Kroz analizu navika mladih pri korištenju medija i njihove percepcije i reakcije na problematične medijske sadržaje, koja pokazuje da mladi nemaju dovoljno znanja, vještina niti

motivacije da prepoznaju, reaguju i da se zaštite od problematičnih medijskih sadržaja, ovaj izvještaj upućuje upravo na potrebu razvijanja vještina medijske pismenosti među mladima kroz formalno i neformalno obrazovanje. U izvještaju je prvo dat pregled navika mladih pri korištenju medija, analizirana njihova percepcija i reakcija na problematične medijske sadržaje, a zatim predstavljen i kratki osvrt na medijsku pismenost u formalnom i neformalnom obrazovanju u BiH i preporuke za razvoj vještina medijske pismenosti među mladima.

2. MLADI, MEDIJI I DRUŠTVENE MREŽE

Mladi u BiH provode značajan dio slobodnog vremena uz medije i na društvenim mrežama i kao izvore informacija pretežno koriste internet, te mreže poput *Facebooka*, *Youtubea* i *Instagrama*. Mlađe generacije se sve više okreću *Instagramu*, dok su starije studentske populacije i populacija fokus grupa iz ovog istraživanja (18–30 godina starosti) i dalje aktivne na *Facebooku*, za kojeg sagovornici u intervjuima kažu da je “narativniji” i političniji, a preko kojeg i prate i informativne sadržaje sa online portala i drugih komunikacijskih platformi.¹⁰² Pored toga, prethodna istraživanja su pokazala da su glavni izvor svakodnevnog političkog i društveno-aktuelnog informiranja mladih u BiH domaći i lokalni portali (Klingova i Hajdu 2018). Sagovornici koje smo intervjuisali govore da mladi uglavnom ne traže informacije fokusirano, nego konzumiraju ono što im na neki način dođe, najčešće

¹⁰² Dražen Barbarić, intervju, 14. 2. 2019; Zoran Ćatić, intervju, 13. 4. 2019; Anes Osmić, intervju, 1. 2. 2019; Goran Zorić, online intervju, 15. 3. 2019, Jessie Hronesova, online intervju, 6. 2. 2019, Nenad Veličković, profesor, Filozofski fakultet Sarajevo, 31. 1. 2019.

preko *Facebooka* i *Instagrama*, kroz proces *peer sharing*, i da je riječ uglavnom o trivijalnim, a ne suštinski bitnim informacijama.¹⁰³

2.1. Vrijeme provedeno uz medije i društvene mreže

Rezultati upitnika upućuju da mladi uz TV, radio, štampane i online medije najviše provode između jednog ili tri sata (oko 31%; N=38) i više od tri sata ali manje od pet sati dnevno (oko 34%). Samo jedan učesnik je odgovorio da ne provodi vrijeme uz ove medije (oko 3%), dok jednak broj mladih (oko 16%) uz medije provodi do jednog sata i više od pet sati. Mladi nešto više vremena provode na društvenim mrežama i blogovima u odnosu na TV, radio, štampane i online medije. Tako je njih 42 posto izjavilo da provodi više od tri sata ali manje od pet sati na društvenim mrežama i blogovima, a 21 posto više od pet sati. Samo je jedna učesnica izjavila da ne provodi vrijeme na društvenim mrežama (oko 3%), dok ih je oko 5 posto reklo da to čine do jedan sat.

Rezultati iz upitnika su ipak u neskladu sa rezultatima fokus grupa u kojima su mladi uglavnom govorili da slabije prate TV, radio, štampane i online medije. Također, iako na to upućuju rezultati fokus grupa, rezultati upitnika ne potvrđuju da mladi znatno više vremena provode na društvenim mrežama u odnosu na medije. Međutim, ove podatke treba uzeti s rezervom s obzirom na to da mladi, a kao što to govore i sagovornici u intervjuima, ne prave razliku između društvenih mreža i online medija, između sadržaja kojeg kreiraju korisnici i sadržaja kojeg kreiraju i uređuju novinari i urednici.¹⁰⁴ To dokazuje i podatak da su u upitniku na pitanje o omiljenim medijima i blogovima pojedini učesnici upisivali društvene

¹⁰³ Vanja Tihak Ibrahimbegović, intervju, 16. 1. 2019.

¹⁰⁴ Jessie Hronesova, online intervju, 6. 2. 2019.

mreže *Facebook*, *Instagram* ili *Youtube*, ili čak *Instagram Story*, stranice nevladinih organizacija ili grupa na *Facebooku*, poput grupe *Odliv mozgova*, forumske platforme kao što je *Slavorum Reddit*,¹⁰⁵ satirični portal *Njuz.net*,¹⁰⁶ ili linkove kao što su *Filmovi.eu*. Činjenica da mladi iz fokus grupe ne prave razliku između profesionalnih medija i drugih komunikacijskih platformi čini ih ranjivim na sadržaj koji ne prati profesionalne novinarske norme i koji iz tih razloga može biti pristrasniji.

2.2. Omiljeni mediji i blogovi

Kao svoje omiljene medije i blogove u upitniku mladi izdvajaju poznatije domaće portale poput *Buka.ba*, *Klix.ba* i *Radiosarajevo.ba*, lokalne portale, kao što su *Tuzlanski.ba* i *Bugojno danas*, internacionalne mreže Al Jazeera i N1, javni servis Federacije FTV, ali i info platformu za mlade *Hoću.ba* i stranu web stranicu za zabavu *9Gag*.¹⁰⁷ Ovisno od interesa, kao omiljene medije i blogere navode i pojedine sportske portale, *USK sport* i *Sportsport.ba*, ženski online magazin *Lola*, stranice nevladinih organizacija kao što su Mreža mira i Ženska mreža mira, srbijanskog voditelja Zorana Kesića i njegovu emisiju *24 minuta*, psihologa i blogera Srđana

¹⁰⁵ Platforma koja funkcioniše u obliku foruma i na kojoj se komentariše i raspravlja o raznim sadržajima od filmova i vijesti.

¹⁰⁶ *Njuz.net* je jedan od prvih satiričnih portala u regionu čiji sadržaj su mediji znali prenijeti kao stvarni. Neki od sagovornika govore da su humoristični sadržaji i satirične grupe na društvenim mrežama naročito popularni među mladima ali da i oni mogu biti način razvijanja vještina medijske pismenosti među mladima (Almir Kljuno, intervju, 6. 2. 2019; Denis Gigo Hadžić, intervju, 10. 4. 2019).

¹⁰⁷ Navedeni mediji su oni koje su bar dvoje ili više učesnika fokus grupa naveli u upitniku.

Puhala i splitsku *lifestyle* blogerku Anu Bučević.¹⁰⁸ Potrebno je, ipak, naglasiti da su ovi rezultati uslovljeni prebivalištem učesnika i geografskom distribucijom fokus grupa i zbog toga ne predstavljaju najpopularnije medije i blogere među svim mladima u BiH.

Tokom diskusije neki od učesnika u fokus grupama u Velikoj Kladaši, Sarajevu, Gornjem Vakufu-Uskoplju govore da dan počinju otvaranjem profila na društvenim mrežama, prije svega *Instagrama* i *Facebooka*, preko kojih i prate online portale. Zanimaju ih informacije iz njihove lokalne sredine, dok strane medije i platforme koriste uglavnom za zabavu i spominju samo forumske platforme i stranice za zabavu *Reddit* i *9Gag*. TV izvore ili ne gledaju uopšte ili prate donekle i povremeno, a jedan učesnik kaže da je televiziji izložen zbog toga što je prate njegovi roditelji. Dvije učesnice u Velikoj Kladaši prate i lokalne radio stanice, a niti jedan od učesnika ne spominje štampane medije. Jedna učesnica navodi da su joj posebno zanimljive forme hronike i intervjui, a pojedini spominju dijaloške i informativne emisije poput vanjsko-političkog magazina koji se emituje na FTV-u *Paralele*, Senada Hadžifejzovića, koji vodi Centralni dnevnik na Face TV, dijalošku emisiju *Zabranjeni forum* i kanal na *YouTubeu* *Balkan.info*. Primjetno je, ipak, da mladi rijetko prate ovakve vrste dijaloškog medijskog sadržaja. Većina, a kao što to govore sagovornici u intervjuima, koji prethodno nisu vidjeli rezultate upitnika i fokus grupa, nemaju svoje omiljene emisije i kanale niti prave svjesne i konzistentne izbore određenih medijskih sadržaja i formi. Sagovornici u intervjuima govore da su mladi dnevno

¹⁰⁸ Ostali omiljeni mediji koje su učesnici naveli u upitniku su: *E-trafika*, *Blic*, *Avaz.ba*, *Index.hr*, *Oslobođenje*, *TV1 portal*, *Radio Slobodna Evropa*, *Mostarski.ba*, *Bljesak.info*, *Biščani.net*, *USK info*, *USN.ba*, *RTV USK-a*, *Bug.ba*, *Agroklub.ba*, *Srednja Bosna*, *Gornjivakuf-x.com*, *Uskoplje.info*, *Tuzlarije.net*, zatim stranice nevladinih organizacija *Zamislj.ba*, *Oštra nula*, *Kvart*, *Nahla*, *Catbih.ba*, *ORC Tuzla*, *Yu-Peace*, *SHL*, ali nezavisnu platformu *Balkan Diskurs*, društvenu mrežu koja kreira video sadržaje namijenjene mladima *LadBible*, i bh. fact-checking platformu *Raskrinkavanje*. Pojedini učesnici su umjesto naziva omiljenih medija pisali svoja interesovanja kao budizam, umjetnost, stil života, historija Prvog svjetskog rata i profili političara.

bombardovani trivijalnim informacijama i preuzimaju onaj sadržaj na društvenim mrežama koji im se čini najinteresantniji. Uvidi iz intervjua upućuju na zaključak da mladi ne promišljaju o pouzdanosti određenih sadržaja, pa tako ne razlikuju profesionalne medijske sadržaje od onih koji to nisu, što ih čini osjetljivijim na sadržaje koji mogu imati određene radikalne vjerske i političke ciljeve.

2.3. Razlozi korištenja omiljenih medija i blogova

Na upit o tome šta omiljene medije i blogove čine privlačim, učesnici fokus grupa u upitniku su odgovorili da su to informacije o temama koje ih zanimaju (29 učesnika/ca).¹⁰⁹ Kao druge razloge navode kvalitetne informativne sadržaje (18), kvalitetne zabavne informativne sadržaje (11) i sadržaje o njihovoj lokalnoj sredini (9). Samo jedan učesnik je izjavio da prati medije jer su namijenjeni i uglavnom ih koriste pripadnici njegove etničke grupe. Iako mladi najviše koriste domaće i lokalne portale za političke i društvene informacije i više im vjeruju (Klingova i Hajdu 2018), informacije iz lokalne sredine, na osnovu podataka iz upitnika, nisu im od primarnog značaja. Učesnici navode da im etnonacionalna pripadnost medija nije bitan faktor pri izboru medija, ipak, većinom, prate medije sa sjedištem u njihovom entitetu ili one koji su namijenjeni jednog etnonacionalnoj skupini. Mladi iz fokus grupe u Velikoj Kladuši, Gornjem Vakufu-Uskoplju i Sarajevu spominju medije poput *Klix.ba*, *Dnevno avaza* i FTV-a, dok učesnici iz fokus grupe u Prijedoru spominju portal *Buka* i BN televiziju. Ovo se može objasniti sveopćom polarizacijom medija po etnonacionalnim linijama ali i izjavama da mediji iz “drugog entiteta” negativno predstavljaju etnonacionalnu skupinu iz “njihovog entiteta”. Jedan od učesnika

¹⁰⁹ Učesnici fokus grupa su na ovo pitanje u upitniku mogli zaokružiti više odgovora.

fokus grupe u Velikoj Kladuši ističe pežorativno korištenje termina “takozvani” kada se na RTRS-u govori o Bošnjacima,¹¹⁰ a drugi navodi da “Bošnjake predstavljaju kao prijetnju Republici Srpskoj”.¹¹¹

2.4. Omiljene teme

Teme koje zanimaju mlade u fokus grupama su raznovrsne i na osnovu podataka iz upitnika odnose se na politiku i sport, zanimljivosti i aktuelna dešavanja u svijetu, na državnom nivou i u lokalnoj sredini, ekonomiju, kulturu, obrazovanje, nauku, stručnu literaturu, aktivizam, informacije vezane za posao i studiranje, prilike za mlade, muziku, *YouTube* scenu i *youtubere*, modu, poznate, filmove i serije. Pored toga, neki navode da ih zanimaju i sarkastični sadržaji vezani za politiku a jedna učesnica je napisala da je zanima i tema odlaska iz zemlje. Politika je, zajedno sa sportom, jedan od najčešćih odgovora na pitanje koje teme mlade najviše zanimaju – u upitniku je navedena osam puta – tokom fokus grupe uočeno je da ona ne zauzima značajno mjesto u interesovanju mladih, i da je više “uočavaju” zbog senzacionalističkih medijskih naslova, nego što ih interesuju ozbiljni politički argumenti. Razlog ovome može se pronaći u trivijalizaciji, komercijalizaciji ili uproščavanju političkog diskursa u bh. medijima, naročito na internet portalima i u njegovom pukom svodenju na senzacionalističke vijesti o popularnim bh. političarima, njihovim izjavama i potezima.

Ovo je potvrđeno kroz fokus grupe u kojima je više učesnika navelo da ih politika ne zanima ili su tek djelomično ili u manjoj mjeri zainteresirani. Dio razloga jeste u medijskim manipulacijama, koje opisuju kao pridavanje neprimjerene važnosti

¹¹⁰ M, 20, SSS, student, Bihać.

¹¹¹ M, 22, SSS, student, Velika Kladuša.

pojedininim informacijama, dezinformacijama, lažnim i negativnim vijestima, neutemeljenim informacijama, a dijelom, kako navodi više učesnika, zbog nepovjerenje u političke aktere i procese. Tako jedna učesnica kaže: “Mislim da je to sve jedna vrsta igre... u politici uopšte ne vidim nešto pozitivno”,¹¹² dok drugi učesnik govori: “Što se tiče politike, ne pratim je u potpunosti, jer je tu dosta *reklakazala*, puno ima prenošenja netačnih informacija, i neutemeljenih informacija. Odmah se odvajam od toga zato što me to inače ne zanima, i ne pratim puno, znači samo čisto površinski”.¹¹³ Jedna učesnica govori da se zbog negativnih vijesti trudi izbjeći politiku,¹¹⁴ ili druga da ne prati medije uopće jer samo “unose negativu u moju svakodnevicu”.¹¹⁵

Sagovornici u intervjuima, eksperti i medijski radnici sugerišu da mlade više zanimaju sarkastične *Facebook* grupe ili satirični sadržaj o političarima, naprimjer o sarajevskom gradonačelniku Abdulahu Skaki, nego o ozbiljnim političkim argumentima i medije više koriste da se zabave i opuste.¹¹⁶ Urednik omladinskog portala *Karike* Anes Osmić kaže da mladi prate politiku, “ali definitivno vole sadržaje koji nude neke praktične i konkretne savjete. Šta uraditi u konkretnoj situaciji? Kako zaraditi na internetu? Kako učiniti svoj *Instagram* profil (...) primamljiv nekim drugim korisnicima?” Novinar Omladinskog programa BHRT-a govori da su najpopularniji dijelovi ovog programa pozitivne priče o mladim umjetnicima, muzičarima, privrednicima koji nemaju potporu a ostvaruju dobre rezultate.¹¹⁷

¹¹² Ž, 21, SSS, nezaposlena, Velika Kladuša.

¹¹³ M, 25, VSS, zaposlen, Bužim.

¹¹⁴ Ž, 29, VSS, zaposlena, Gornji Vakuf-Uskoplje.

¹¹⁵ Ž, 21, SSS, studentica, Gornji Vakuf-Uskoplje.

¹¹⁶ Denis Gigo Hadžić, intervju, 10. 4. 2019; Anes Osmić, intervju; 1. 2. 2019; Almir Kljuno, intervju, 6. 2. 2019.

¹¹⁷ Denis Gigo Hadžić, intervju, 10. 4. 2019.

Učesnici fokus grupe u Gornjem Vakufu-Uskoplju također ističu da ih posebno zanimaju pozitivne i afirmativne priče u bh. medijima.

Rezultati iz fokus grupa u skladu su sa dosadašnjim istraživanjima i pokazuju da mladi mnogo vremena provode uz medije i društvene mreže, ali prvenstveno iz zabave dok politiku i društveno značajan sadržaj ili izbjegavaju ili ga prate manje i/ili površno, neki i zbog negativnih konotacija koje takvi sadržaji donose. Posebno interesovanje mladi pokazuju prema konstruktivnim pričama i informacijama vezanim za posao i studiranje. Iako prate uglavnom medije iz svog entiteta, činjenica da se pojedini mediji, poput *Buke*, spominju u svim fokus grupama ukazuje da navike korištenja medija među mladima jednim dijelom ipak prevazilaze entitetske linije.

3. POVJERENJE U MEDIJE I PROBLEMATIČNI MEDIJSKI SADRŽAJI

Mladi u Bosni i Hercegovini imaju veliko nepovjerenje prema medijima i uglavnom ne vjeruju informacijama i vijestima koje čitaju, čuju ili vide i smatraju da su mediji pristrasni i pod političkim uticajem (Đipa i dr. 2016; Halimić, Koštrebić i Neimarlija 2013; Turčilo, Osmić i Žiga 2017). Ove nalaze potvrđuju i izjave sagovornika u našim fokus grupama. Tako neki od učesnika u fokus grupama govore da ne vjeruju niti jednom mediju i smatraju da su mediji više ili manje pristrani, dok drugi govore da postoje mediji koji njeguju kvalitetno novinarstvo, kao naprimjer CIN ili oni koji su objektivni – u Velikoj Kladuši i Sarajevu navode Al Jazeera i N1, a u Prijedoru jedna učesnica i BN televiziju. Kao problematične medijske sadržaje prepoznaju dezinformacije, zatim generalno sadržaje koji se odnose na politiku, i

posebno sadržaje koji potpaljuju nacionalne sukobe i govor mržnje. U narednim dijelovima ćemo kratko prezentovati četiri vrste problematičnih medijskih sadržaja koje su mladi u upitniku i kroz razgovor u fokus grupama istaknuli kao naročito problematične.

3.1. Lažne vijesti i dezinformacije

Na osnovu analize iz upitnika učesnici kao problematične medijske sadržaje navode generalno: “netačne informacije”, “sadržaje koji dezinformišu”, “sadržaje lažne prirode”, anonimne sadržaje “divljih portala”, tj. portala koji ne objavljuju osnovne podatke i impresum, veliki broj dezinformacija i nebitnih vijesti, vijesti bez relevantnih dokaza, “neobjektivno novinarstvo” i “subjektivni sadržaji”. Kao primjer takvih učestalih i neprovjerenih informacija učesnici u fokus grupi u Velikoj Kladaši naročito ističu medijsko izvještavanje o migrantskoj krizi i praksu nekritičkog, brzog prenošenja vijesti, bez ikakvog provjeravanja, koje posebno uočavaju na web portalima. U Gornjem Vakufu-Uskoplju učesnici navode šokantne vijesti na internet portalima, često povezane sa poznatim ličnostima. Jedna učesnica navodi: “Evo, recimo, kada je Šaban Šaulić umro, 90 posto ljudi je govorilo laž je, jer se već dešavalo da se objavi”.¹¹⁸ Razlog prenošenja ovakvih vijesti vide u postizanju veće čitanosti i broja komentara, ali ne obrazlažu političko-društveni kontekst koji doprinosi kreiranju ovakvih sadržaja, odnose između finansijske održivosti medija i većeg broja pregleda, niti prave distinkciju između termina poput *lažnih vijesti* i dezinformacija.

3.2. Politika i politički uticaji

Drugu grupu problematičnih medijskih sadržaja mladi povezuju generalno sa politikom, te u upitniku navode da su to “politički sadržaji”, “političke dezinformacije” i “politička dešavanja”, “politički magazini i emisije instrukovane od vlasti”, “sadržaji koje objavljuju mediji pod političkim pritiskom”, “državna propaganda”, “sadržaji koji su rezultat cenzure i autocenzure” i “sadržaji kojima se nameće njihovo mišljenje”, tj. mišljenje medija i novinara, i “govore što narod želi čuti”. Pojedini učesnici u Velikoj Kladaši i Sarajevu smatraju da mediji djeluju po narudžbi i bivaju za to plaćeni. Jedan od sagovornika navodi da iza medija “dosta stoji nekih političkih stranaka koje prave samu pozadinu...”, ali istovremeno, naprimjer, ocjenjuje *Dnevni avaz* kao objektivan izvor vijesti.¹¹⁹ Pojedini učesnici u Prijedoru navode veze između političkih partija i medija, kao naprimjer između RTRS-a i SNSD-a/Milorada Dodika ili vezu između promjene vlasništva nad ATV-om i odsustva kritike vladajuće stranke u programu te televizije posljednjih godina. Jedan učesnik u fokus grupi u Velikoj Kladaši navodi da su u RTRS-u sve druge političke stranke osim SNSD-a potpuno zanemarene, dok politički pristranim sadržaje FTV-a smatra nešto “demokratičnijim”. Učesnici smatraju da je za korisnike medija bitno znati političku ideologiju medija i njihovih vlasnika, ali neki govore da za takvo istraživanje nemaju volje ili vremena. Prepoznaju veze između medija i politike, ali apatični su prema takvim informacijama, predstavljaju ih kao nepromjenjivu datost i ne spominju mogućnost da se kroz progresivne medijske politike i regulative unaprijede medijske prakse.

---

¹¹⁹ M, 28, VSS, nezaposlen, Bihać.

3.3. Etnonacionalne podjele i ratnohuškačka retorika

Treća grupa problematičnih medijskih sadržaja koju prepoznaju učesnici u fokus grupama su “oni koji potpaljuju nacionalne sukobe”, “glavni su izvor svađa”, sadržaji koji naglašavaju etničke razlike, podstiču podjele i (etnonacionalnu) diskriminaciju, izazivaju netrpeljivost i mržnju, dolivaju “ulje na vatru”, koji plasiraju nasilje, fokusirani su na ratnohuškačku tematiku i “kada se jedan narod karakteriše kao bolestan”. Kroz razgovor u fokus grupama učesnici ističu da političari ali i mediji često doprinose podsticanju netrpeljivosti, da se pretjerano potenciraju ratne teme i ističe netrpeljivost prema drugim etnonacionalnim skupinama. Kao primjere u Prijedoru navode medijske natpise o referendumu o proslavi 9. januara u RS-u, a u Gornjem Vakufu-Uskoplju izvještavanje o nedavnom terorističkom napadu na Novom Zelandu i o okupljanju pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta u Višegradu. Jedna sagovornica iz Gornjeg Vakufa-Uskoplja kaže da podjele u njenom gradu u stvarnosti nisu tako naglašene “koliko se plasira u medijima”.

Kada govore o medijskoj netrpeljivosti prema etnonacionalnim grupama, onda to više čine u kontekstu pristrasnog ili pogrešnog izvještavanja medija o njihovoj etnonacionalnoj grupi. Naprimjer u Velikoj Kladaši jedan učesnik navodi RTRS-ovo izvještavanje da “tadašnji predsjedavajući predsjedništva Bakir Izetbegović (...) ima svoju paravojnu formaciju. Ispostavilo se da to nije provjerena informacija, da je to obični *airsoft* klub, kazinska Crna Munja”.¹²⁰ Jedan od učesnika tvrdi da su naročito Bošnjaci pogrešno predstavljeni, pri čemu dio odgovornosti vidi i u medijima poput FTV-a, koji ne objavljuju pozitivne vijesti o Bošnjacima, te navodi da “Zapad, možda čak i Amerika (...) online medije pokušava finansirati da napišu nešto o nama što je negativno (...) i onda oni koji to gledaju govore kako smo mi teroristi, kako mi ne

volimo suživot, kako mi ne volimo ljude drugih vjera, drugih nacionalnosti, a to je totalno netačno”.¹²¹ Isti učesnik kasnije govori o “srpskim” i “hrvatskim” ali ne i o “bošnjačkim” ratnim zločinima. Mladi, dakle, prepoznaju da su mediji etnički podijeljeni i da potpiruju nacionalne tenzije, ali takve sadržaje primjećuju uglavnom kada je riječ o njihovoj etnonacionalnoj grupi i ne navode primjere kada su “njihovi” mediji bili netrpeljivi prema drugima.

3.4. Senzacionalizam

U četvrtu grupu problematičnog medijskog sadržaja koju mladi prepoznaju, prema uvidima iz upitnika, spada senzacionalizam, *reality show*, “muzički programi sa kič muzikom”, žuta štampa, “promocija ljudi koji to ne zaslužuju”, “medijski linč”, klikbejt naslovi, “propagiranje i davanje značaja besmislenim temama da bi se bitne stvari zasjenile”.¹²²

4. VJEŠTINE MEDIJSKE PISMENOSTI MLADIH

Mladi u fokus grupama poznaju osnovne probleme vezane za medije kao što su politički uticaji i senzacionalističko izvještavanje i mogu nabrojati koji su to

¹²¹ M, 22, SSS, student, Bihać.

¹²² Jedna učesnica u fokus grupi u Gornjem Vakufu-Uskoplju u upitniku navodi da su problematične i serije sa prikazima vršnjačkog i gender nasilja.

problematični medijski sadržaji, a pojedini i osnovne načine njegovog prepoznavanja, poput manjka relevantnih izvora. Ipak većina ne zna identificirati šta su to novinarski standardi, obrazložiti načine na koje mogu provjeriti vjerodostojnost određenih informacija, te ne znaju kako da se zaštite i odupru medijskim manipulacijama. Prepoznaju u principu opasnosti od problematičnih medijskih sadržaja kao što su dezinformisanost, te manipulacija i polarizacija bh. društva. Međutim, tokom čitanja i slušanja problematičnih medijskih sadržaja pokazalo se da na konkretnim primjerima slabo identificiraju problematične tačke medijskog izvještavanja i teško prepoznaju neispravno korištenje izvora, logički pogrešne zaključke, jednostrano i nepotpuno izvještavanje. Pri tome vidljiva je razlika između studenata novinarstva i onih koji su prošli neku vrstu obuke za medijsku pismenost i onih koji nisu dobili nikakve informacije o medijskoj pismenosti.

4.1. Prepoznavanje problematičnih medijskih sadržaja

Na pitanje kako prepoznaju problematične medijske sadržaje učesnici u upitniku odgovaraju da to čine na osnovu naslova, samog teksta, načina pisanja, “preko društvenih mreža”, “statusa prijatelja i komentara drugih”, što se odnosi na statute koji upućuju na takve sadržaje. Neki navode da ih mogu prepoznati zato što u primarni fokus svog izvještavanja stavljaju jednu etnonacionalnu grupu i pozivaju na govor mržnje i nasilje, imaju neprimjerene komentare i nazive za ljude i grupe. Drugi navode da ih prepoznaju po tome što im se ne sviđaju, zato što nisu primjereni za njihovu dob, na osnovu “vlastite inteligencije i kritičkog razmišljanja”, ili zato što “bude u meni ili nekome u mojoj sredini negativnu energiju”. Tek rijetki učesnici odgovaraju da problematične medijske sadržaje mogu uočiti po sadržaju koji nema “validni i korektni izvor”, prema lošoj reputaciji i tome da li su mediji ranije bili

poznati po lažnim vijestima, ali i nepoštivanju etičkog kodeksa, premda većina učesnika ne precizira koji su to etički standardi. Učesnici tokom razgovora, također, navode da je važno obratiti pažnju na to ko su autori sadržaja (novinar, naučnik, doktor, profesor), a direktne izjave aktera događaja, kao i uključivanje mišljenja analitičara i stručnjaka, umjesto mišljenja novinara, i to što određeni sadržaj nudi odgovore na pet osnovnih novinarskih pitanja vide kao dobre indikatore vjerodostojnosti. Tek na dodatnu sugestiju moderatora, učesnici u Velikoj Kladaši zaključuju da i vlasništvo nad medijima može imati uticaj na plasiranje problematičnih sadržaja. Vrlo mali broj učesnika u upitniku odgovara da pokušavaju provjeriti vjerodostojnost sadržaja i to tako što ih porede sa sadržajima drugih medija, pa čak i sa stavovima i iskustvima ljudi u sredini “koji se u to razumiju”. Neki učesnici tokom diskusije spominju termine poput *istine* i *objektivnosti* ili *novinarske etike*, ali ih ne mogu obrazložiti na koji način ih prepoznaju u medijima. Drugi, ipak, navode da im je bitno koliki je broj posjetilaca medija, jedna sagovornica kaže da čak netačne informacije može prepoznati po pokretima i gestikulaciji sagovornika u TV-programu, dok drugi po gramatičkim greškama, te po tome kako je članak napisan i kako je formulisan naslov, ne obrazlažući na koji način. Tokom diskusije mladi većim dijelom ne obrazlažu suvislo načine na koje prepoznaju problematične medijske sadržaje i ne pokazuju da zaista raspolazu znanjima i vještinama za prepoznavanje takvih sadržaja.

4.2. Prepoznavanje problematičnih sadržaja u praksi

Mladi u fokus grupama su različito reagovali na problematične medijske sadržaje koje su čitali ili slušali tokom diskusije. Duže tekstove su teže čitali, pokazivali su nezainteresiranost za teme pojedinih tekstova (uglavnom političkog karaktera).

Većinom su pažnju obraćali, prije svega, na naslov, stil pisanja i političke okolnosti u datoj temi, a manje na karakteristike samog teksta kao i njegovu samu namjeru i moguće posljedice. Uglavnom su u generalnim terminima govorili da prepoznaju nedostatak objektivnosti, ali bez jasne elaboracije, a često nisu prepoznali odsustvo “druge strane priče”.

Jedan od članaka koji su čitali bio je o Mustafi Busuladžiću, gdje se selektivno predstavlja njegova biografija i potpuno se zanemaruju optužbe za fašizam. U tom tekstu većina učesnika u fokus grupi u Velikoj Kladaši, naprimjer, nije vidjela ništa problematično. Ipak, nakon rasprave sa moderatoricom, većina učesnika se složila da nije korišteno dovoljno relevantnih izvora i da su u članku istaknute samo pozitivne informacije o Busuladžiću. U fokus grupi u Gornjem Vakufu-Uskoplju na isti tekst su reagovali negativno s obzirom na to da je jedan učesnik odmah istaknuo da se ne spominje povezanost Busuladžića i Nezavisne države Hrvatske. Primjetno je da su se učesnici u svim fokus grupama vodili stavovima prvog u grupi i da su nevoljko iznosili svoje mišljenje i dosta njih je bilo bez komentara, što može biti rezultat slabog poznavanja okolnosti ali i nespremnosti na izražavanje stavova koji bi mogli naići na osudu grupe.¹²³

Još jedan tekst koji su čitali učesnici fokus grupa objavljen je na portalu *Poskok*, a u kojem se optužuju udruge iz Srebrenice zbog toga što traže podršku iz Hrvatske iako, kako se ističe u tekstu, je često nazivaju agresorskom.¹²⁴ Učesnici u fokus grupama nisu pokazali vještine kritičke analize ovog medijskog sadržaja. U Prijedoru i Gornjem Vakufu-Uskoplju komentarisali su više politiziranje događaja poput sportskih utakmica i šta su Hrvati uradili u ratu, nego problematične tačke u samom tekstu i naveli da je tekst nejasan i nepovezan jer uključuje različita pitanja,

¹²³ Na početku svake fokus grupe moderatorica je objasnila da se u diskusiji ne traži konsenzus i da su različita mišljenja dobrodošla.

¹²⁴ Specifičnije, udruge iz Srebrenice tražile su od hrvatske reprezentacije da minutom šutnje obilježi sjećanje na genocid u Srebrenici tokom polufinalne utakmice na Svjetskom prvenstvu 2018.

od politike do sporta. U Prijedoru, neki učesnici su naveli da nemaju mišljenje, što može uputiti na to da izbjegavaju pričati o Srebrenici ili da ne uspijevaju artikulirati stav o ovom članku, dok su drugi u Prijedoru i Gornjem Vakufu-Uskoplju izvještaj kratko ocijenili jednostranim i subjektivnim bez jasnog obrazloženja o tome zašto to misle. Nisu, naprimjer, problematizirali to što se u tekstu o žrtvama rata govori na nivou političkog potkusurivanja i trgovine, što pokazuje odsustvo empatije prema porodicama žrtava srebreničkog genocida, i nedostatak svijesti ili spremnosti na preispitivanje stvarne uloge Hrvatske u ratu u BiH.

Na tekst koji je objavljen u *Saffu* a u kojem se kritikuju muslimani što se, za razliku od Hrvatskog društva *Napredak*, ne bune protiv predstave Olivera Frlića koja, prema tekstu, vrijeđa vjernike, većina učesnika u Velikoj Kladaši i Gornjem Vakufu-Uskoplju uglavnom, osim bombastičnog naslova, nisu vidjeli problematične tačke. Na tekst koji je usmjeren protiv umjetničke slobode, koja uključuje kritiku dominantnih religija, učesnici, uglavnom, ne pokazuju da razlikuju kritiku religijskih ideja od napada na religijske grupe, niti legitimnu kritiku umjetnosti od nelegitimnog impliciranja da bi određene umjetničke ekspresije trebalo zabraniti ili ograničiti; ne prepoznaju ni problematično odsustvo druge strane u tekstu. Problematičnom vide, naprimjer, konstataciju “dok muslimani šute”, kao pretjeranu generalizaciju (npr. izjednačavanje termina *Bošnjak* i *musliman*), i eksplicitan jezik (termin “spolni organ”, koji smatraju neprimjerenim za mlade generacije).

Tek manji broj učesnika ispravno je prepoznao nedostatak izvora i pretjerano senzacionalističke naslove u pojedinim sadržajima. Naprimjer, na tekst koji je ATV Banja Luka prenijela sa portala *ALO* a u kojem se govori o “tajnim službama” koje spremaju kaos u Banjoj Luci i kreira slika unutrašnjih (opozicione političke partije, Federacija) i spoljnjih (strane službe) neprijatelja kako bi se učvrstila pozicija Milorada Dodika i SNSD, učesnici u Prijedoru istaknuli su problematičan nedostatak izvora i korištenje neidentifikovanih izvora, a jedna učesnica navela je da je tekst subjektivan jer optužuje opoziciju i SDS i Dodika predstavlja kao žrtvu.

U tekstu o mogućem dolasku migranata u Republiku Srpsku, u kojem se povezuje migrante sa širenjem zaraznih bolesti, većina učesnika u Velikoj Kladuši i neki u Gornjem Vakufu-Uskoplju su prepoznali ksenofobiju, rasizam i govor mržnje prema migrantima, kojim se zastrašuju građani. Ovakvo prepoznavanje loših medijskih praksi u izvještavanju o izbjeglicama i migrantima se može obrazložiti većom senzibiliziranosti mladih na teme vezane sa migrantima usljed iskustva ličnih kontakata sa migrantima, kao i intenzivnijeg medijskog izvještavanja o njihovim iskustvima i javne diskusije o medijskim praksama u vezi sa takvim izvještavanjem. Ipak, tokom diskusija, rijetki su bili ovakvi stavovi, a najviše komentara u pravcu neobjektivnosti i problematičnih sadržaja davali su studenti novinarstva ili oni koji su prošli kroz određenu obuku medijske pismenosti.

4.3. Zaštita i reagovanje

Na pitanje kako se mogu zaštititi od problematičnih medijskih sadržaja i reagovati na iste većinom u upitniku učesnici odgovaraju ignorisanjem istih, zatim blokiranjem, tako što neće širiti taj sadržaj, neće mu vjerovati, neće ga komentirati. Vrlo mali broj navodi da se zaštititi i reagovati može medijskom edukacijom, kontrolom sadržaja na društvenim mrežama, što podrazumijeva uklanjanje problematičnih medijskih sadržaja, podsticanjem drugih da obrate pažnju na izvore sadržaja. Kroz razgovor u fokus grupi vidljivo je da učesnici, pa čak i oni koji studiraju novinarstvo ili volontiraju u medijima, rijetko znaju za načine na koje mogu prijaviti problematičan medijski sadržaj Regulatornoj agenciji za komunikacije i Vijeću za štampu i online medije. Neki spominju da građani mogu reagovati tako što će se direktno žaliti mediju ili društvenim mrežama, kroz komentare na online sadržaje, slanjem demantija, podnošenjem “tužbe za neistinite

sadržaje”, ali ne navode po kojem pravnom osnovu. Većina njih, ipak, govori da ne znaju kome se mogu obratiti, rijetko ili nikako ne ulažu takve žalbe, a dvoje učesnika koji su se žalili medijima navode da nisu dobili nikakav odgovor. Jedan od učesnika, naprimjer, ovo je učinio zbog teksta na jednom lokalnom portalu koji je izvještavao o ubistvu u kojem se nisu koristili inicijali već puna imena.¹²⁵ Pojedini učesnici u Velikoj Kladuši, međutim, smatraju da je teško dobiti tužbe protiv medija, zbog njihove velike moći i međusobne podrške, i govore da se ne bi žalili jer očekuju da takva žalba neće biti efikasna i da bi to oduzelo njihovo dragocjeno vrijeme. Samo neki bi uložili žalbu na neistinit sadržaj koji bi “vrijeđao, recimo, moju ličnost”,¹²⁶ a drugi na *reality* program jer “ti sadržaji nisu pogodni za omladinu”.¹²⁷ Učesnici nisu svjesni mogućnosti sankcija prema elektronskim medijima u slučajevima kršenja novinarskih normi ili znaju da postoje sankcije ali ne i koje tijelo ih izriče i u suštini su nezainteresirani za reagovanje i ne prepoznaju njegovu svrhu niti javni interes.

4.4. Učešće u javnoj komunikaciji

U procjeni potencijala učesnika za suprotstavljanje problematičnim sadržajima zanimalo nas je i na koji način su učesnici aktivni u javnoj komunikaciji i da li i kako se sami angažuju u kreiranju sadržaja, te da li prepoznaju opasnosti od učešća u javnoj komunikaciji, naročito na društvenim mrežama. Rijetki su učesnici koji pišu tekstove i blogove, većina govori da ne učestvuje u pisanju komentara, iako ih prate i prepoznaju da su oni često izvor govora mržnje i konflikta. Svjesni su pojedinih opasnosti od učešća u javnoj komunikaciji i znaju da web stranice i društvene mreže

¹²⁵ M, 22, SSS, student, Tuzla.

¹²⁶ M, 28, VSS, nezaposlen, Bihać.

¹²⁷ M, 18, SSS, učenik, Tuzla.

prikupljaju podatke o njima, ali to ne smatraju značajnim problemom. Većina je aktivna na društvenim mrežama, te donekle objavljuju sadržaje, uglavnom “iz privatnog života, ponekad kritikovanje političke situacije”¹²⁸. Jedan od učesnika spominje da ima dosta platformi koji aktivno promovišu ekstremizam i netrpeljivost prema drugim etnonacionalnim grupama, ali da “su neki tako sitni portali da sam ja za to prvi put čuo, a nemaju neko veliko ni praćenje”.¹²⁹ Učesnici u Prijedoru navode da su donekle uključeni u online komentare, premda se povlače iz online rasprava jer ih smatraju previše konfliktnim ili neproaktivnim. Samo jedna učesnica u Prijedoru je navela da komentarima reaguje u odbrani pojedinaca koje poznaje od napada i kritika, ili kada nastoji promovirati prava LGBT populacije. Iako znaju za određene opasnosti od učešća u javnoj komunikaciji, ipak, osim pojedinih blogera i novinara, većina o njima ne razmišlja i nisu zainteresirani za veći društveni angažman i aktivizam putem interneta i društvenih mreža.

5. POTREBA ZA EDUKACIJOM MLADIH ZA MEDIJSKU PISMENOST

U Bosni i Hercegovini medijska pismenost još uvijek nije prepoznata kao važan instrument demokratizacije društva i bitan dio državnih politika. Ministarstvo civilnih poslova BiH 2018. godine je odlučilo da će izraditi Strategiju za medijsku pismenost za BiH, ali konkretni pomoci u njenom donošenju još uvijek nisu poduzeti.

¹²⁸ M, 28, VSS, nezaposlen, Bihać.

¹²⁹ M, 27, VSS, student, Prijedor.

Medijska pismenost se ne izučava u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju i, kako govore sagovornici u intervjuima, formalno obrazovanje ne podstiče razvoj kritičkog razmišljanja među mladima.¹³⁰ Mediji su prisutni u sklopu predmeta *Bosanski, srpski i hrvatski jezik* u osnovnim školama, koji podrazumijeva učenje elementarnih podjela i definicija o medijima, ali ne i analizu članaka i podsticanje kritičkog promišljanja o medijskom sadržaju.¹³¹ Kritički odnos prema medijima i društvenim mrežama se u osnovnim školama dijelom gradi kroz predmet *Engleski jezik*, s obzirom da su, a kako navodi sagovornik u intervjuu, udžbenici novi i prate promjene na globalnom nivou, te učenici raspravljaju o, naprimjer, društvenim mrežama.¹³² Na pojedinim fakultetima (Tuzla, Istočno Sarajevo, Banja Luka), medijska pismenost se izučava kao poseban predmet u sklopu studija novinarstva. Do sada, ipak, nevladin sektor je bio najaktivniji u inicijativama za medijsku pismenost, ali su one fragmentirane, kratkoročne, uključuju manji broj polaznika i nisu dale mjerljive rezultate (Hodžić, Petković i Bašić Hrvatin 2019).

Učesnici fokus grupa uglavnom nisu učestvovali u edukacijama o javnoj komunikaciji i medijskoj pismenosti, te su povezane teme tek marginalno spominjane tokom školovanja, npr. kroz predmet *Kultura religija* kroz školovanje u RS-u. Izuzeci su novinari i studenti novinarstva ili aktivisti iz nevladinih organizacija koji su kroz formalno obrazovanje ali i neformalne treninge prošli kroz određeni vid obuke o medijskoj pismenosti. Naprimjer, student novinarstva i komunikologije u Banjoj Luci spominje predmet *Medijske pismenosti* na četvrtoj godini studija u Banjoj Luci, dok jedna od učesnica u Prijedoru navodi da je 2014. prisustvovala edukaciji o povezanim temama u okviru Inicijative mladih za

¹³⁰ Nenad Veličković, intervju, 31. 1. 2019; Dženana Trbić, intervju, 16. 1. 2019; Namir Ibrahimović, 21. 3. 2019.

¹³¹ Namir Ibrahimović, intervju, 31. 3. 2019.

¹³² Nedžad Gudić, profesor engleskog jezika u Srednjoj školi Gornji Vakuf-Uskoplje, intervju, 20. 3. 2019.

ljudska prava. Učesnici se slažu da je potrebna takva vrsta edukacija u formalnom obrazovanju još u osnovnoj školi, naročito u “ovakvom polarizovanom društvu”.¹³³ Ona bi mogla biti uvedena kao poseban predmet ili kao izborni predmet, te bi mogla podstaći bolje razumijevanje medija i problematičnih medijskih sadržaja a i omogućiti mladima da ocijene njihovu vjerodostojnost. Slažu se da su i neformalne edukacije o medijskoj pismenosti bitne i da mogu doprinijeti boljem razumijevanju i konzumiraju medija. Jedna učesnica, naprimjer, u fokus grupi u Sarajevu spominje da nakon jednodnevnog treninga o medijskoj pismenosti mnogo više pažnje posvećuje medijima i pitanjima poput ko je autor teksta i da ovo znanje može prenijeti svojim prijateljima.¹³⁴

Efikasnost i jedne kratke diskusije o medijima i medijskim sadržajima može se vidjeti ukoliko uporedimo odgovore učesnika u ovom istraživanju prije i poslije održavanja fokus grupe. Iako fokus grupe nisu imale prvenstveno edukativan karakter, učesnici su kroz razmjenu mišljenja i slušajući informiranije učesnike mogli dobiti osnovne informacije o problematičnim medijskim sadržajima i vještinama koje je potrebno razvijati. Odgovori učesnika na upitnik nakon završene fokus grupe bili su nešto drugačiji i jasnije obrazloženi u odnosu na prvi. Tako su u mnogo većoj mjeri nego prije učesnici fokus grupa naveli da na problematične medijske sadržaje mogu reagovati žalbama, demantijem, medijskom edukacijom, čitanjem druge strane priče, detaljnim čitanjem teksta (a ne samo naslova), konsultovanjem drugih izvora. Iako je većina odgovorila da problematične medijske sadržaje mogu prepoznati i dalje po naslovu ali “po subjektivnom izvještavanju”, veći broj njih je dodatno naveo i nedostatak relevantnih izvora. Sagovornici u intervjuima upućuju da je nekad dovoljno samo šablonski uputiti mlade da prate izvore i autore, a iskustvo intervjuirane ekspertice govori da bi oni to nakon takve

¹³³ M, 23, VSS, student, Prijedor.

¹³⁴ Ž, 23, VSS, nezaposlena, Tuzla.

edukacije redovno i činili.¹³⁵ Potrebna su dodatna istraživanja koja bi zabilježila dugoročniju efikasnost ovakvih i sličnih diskusija, treninga i edukacija iz medijske pismenosti, ipak zabilježene male promjene indikator su potencijala za suštinsko unapređenje medijske pismenosti, koji bi se mogli realizirati kroz ekstenzivniju i idealno kontinuiranu edukaciju.

6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Rezultati fokus grupa pokazuju da većina mladih u BiH nema osnovno znanje i vještine koje su potrebne da bi učestvovali u javnoj komunikaciji i prepoznali, zaštitili se i reagovali na problematične medijske sadržaje. Prije svega, istraživanje je pokazalo da većina mladih u suštini nema osnove medijske pismenosti, ne znaju šta su to osnovni novinarski standardi i forme, ne prave značajnu razliku između novinarskih i nenovinarskih formi i nisu svjesni odgovornosti i uloge medija u društvu. Kroz navike korištenja medija i online sadržaja mladi uglavnom ostaju u okviru jednostranog razumijevanja svijeta u skladu sa dominantnim etnonacionalnim politikama. Znanje mladih o medijima i negativnim tendencijama je većinom deklarativno i svedeno na nabranje termina poput dezinformacija i lažnih vijesti, političkih uticaja i etnonacionalnih podjela ali bez suštinskih vještina putem kojih bi prepoznali problematične tačke medijskog izvještavanja na konkretnim primjerima. Čitanjem i gledanjem problematičnih medijskih sadržaja tokom fokus grupa se pokazalo da mladi uglavnom u generalnim terminima govore da prepoznaju nedostatak objektivnosti, ali najčešće bez jasne elaboracije o tome

¹³⁵ Vanja Ibrahimbegović Tihak, intervju, 16. 1. 2019.

na koji način. Većinom obraćaju pažnju prije svega na naslov, stil pisanja i političke okolnosti u datoj temi, a manje na karakteristike samog teksta, poput odsustva druge strane, kao i njegovu namjeru i moguće posljedice. Generalno su svjesni mogućih političkih uticaja na medije ali većinom nemaju dovoljno informacija o vlasničkim i upravljačkim strukturama medija i o načinima njihovog finansiranja, te većinom ne znaju kako reagovati i žaliti se na određene problematične medijske sadržaje niti su motivisani i ne vide svrhu takvih postupaka. Ipak, prepoznaju važnost obuke o medijskoj pismenosti i izražavaju zainteresiranost za takve edukacije, te smatraju da bi se one trebale uvesti u formalno i neformalno obrazovanje. Zainteresiranost mladih za ovakve edukacije, a koja je bila vidljiva i kroz veliki broj pristiglih prijava na fokus grupe u ovom istraživanju, svakako javne obrazovne ustanove, nevladine organizacije kao i institucije koje se bave obrazovanjem bi trebale uzeti kao pozitivan pokazatelj i podstrek prilikom uspostave i kreiranja edukacija za medijsku pismenost mladih.

Uvidi iz istraživanja upućuju da je neophodno raditi na edukaciji mladih o medijskoj pismenosti kako bi se oni zaštitili od problematičnih medijskih sadržaja i mogućih podsticanja na netrpeljivosti, mržnje i nasilje. Komponente koje bi takve vrste edukacije uključivale, a koje je neophodno uvesti sistemski kroz formalno obrazovanje, ali koje mogu biti i dio edukacija i treninga nevladinog sektoru, su: a) obuka o osnovnim novinarskim standardima i formama i ulozi i odgovornosti medija u društvu, o načinima na koji mediji funkcionišu, o javnom interesu u kontekstu komunikacija; b) povećanje svijesti i znanje o vlasničkoj i upravljačkoj strukturi medija i načinima na koji se oni finansiraju posebno u bh. kontekstu, ali i globalno i o uticaju takvih odnosa na medijsko izvještavanje; c) razvoj vještina kao što su provjeravanje izvora informacija, kredibiliteta autora, provjeravanje prisustva “druge strane priče” itd., i to kroz analizu konkretnih primjera komunikacijskih sadržaja; d) obuku o značenju i ulozi govora mržnje, radikalizma, ekstremizma, kao i o načinima na koji se mogu prepoznati i širiti, naročito na društvenim mrežama;

e) znanje o opasnostima od učešća u javnim komunikacijama, opasnostima od obmanjujućih, jednostranih medijskih narativa, od narativa koji sadrže radikalne vjerske i političke stavove i o načinima na koji se mladi mogu zaštititi ali i reagovati na njih; f) znanje o medijskim politikama u zemlji, regulativnom i samoregulativnom okviru i načinu na koji mladi mogu prijaviti problematične medijske sadržaje medijima, nadležnim institucijama, poput Ombudsmena BiH, regulatoru i samoregulatoru.

Pri tome je bitno raditi i na razvoju znanja mladih o društveno-političkim procesima koji podržavaju tendencije radikalizma i etnonacionalne polaziracije u bh. društvu i globalno, ali također i motivirati mlade za različite vrste akcija u vezi sa problematičnim sadržajima i suprotstavljanjima kroz kontranarative. Svojim istupima i reakcijama na društvenim mrežama mladi mogu imati značajnu ulogu u suprotstavljanju problematičnim medijskim sadržajima te podstaći i druge da kroz *peer sharing* proces učestvuju u takvim inicijativama. Pri tome RAK i VZŠ bi trebali kroz različite kampanje ali i radionice raditi na informisanju mladih kako da prepoznaju, reaguju i prijave problematičan medijski sadržaj. S obzirom da mladi nemaju povjerenje u takve postupke, potrebno je promovirati pozitivne primjere u kojima su reakcije regulatora i samoregulatora dovele do poboljšanja izvještavanja i objasniti kako ovakvi postupci mogu imati pozitivan uticaj i na ostale medije i generalno na razvoj svijesti o odgovornosti medija u društvu.

U edukaciji mladih o medijskoj pismenosti bi se trebali uključiti i sami mediji kroz posebne sadržaje za mlade koji bi uključivali i edukativnu komponentu. S obzirom da su mladi iskazali veliko nepovjerenje prema medijima, neophodno je raditi i na jačanju povjerenja mladih u medije kroz edukacije i upućivanje na pozitivne primjere. Kroz afirmativne priče i medijske sadržaje potrebno je plasirati konstruktivne narative o politici i društveno značajnim temama koje bi bile zanimljive mladima, a koje bi razvijale političku i medijsku pismenost kod mladih u BiH i podsticale ih na političku i društvenu angažovanost.

Pored kapaciteta i vještina mladih, eventualni uticaj komunikacijskih sadržaja na njihove svjetonazore i djelovanje zavisit će također od niza faktora, uključujući prije svega osjećaj prihvaćenosti, društvene kontakte (ili nedostatak istih), veze sa porodicom i prijateljima,¹³⁶ vrijednosti zajednice u kojoj mladi žive, te prilike koje ta zajednica pruža za njihov rast i razvoj.¹³⁷ Ukoliko edukacije za mlade ne budu pratile šire društvene promjene i stvaranje takvih prilika, bh. društvo neće moći umanjiti opasnosti od dalje radikalizacije.

---

¹³⁶ Vidjeti više u Hronessova (2012).

¹³⁷ Dalja diskusija o mogućim faktorima koji utiču na proces radikalizacije prevazilazi obim ovog izvještaja. O tome vidjeti više npr. Azinović (2018).

Bibliografija

- Abazović, Dino. 2016. "Srce i glava okrenuti Istoku i Zapadu: Ekskurs o bosanskohercegovačkim muslimanima." U *Selefije u BiH: ko su oni, kako ih drugi vide i kako se izvještava o njima*, priredio Srđan Puhalo, 13-33. Banja Luka: Pro Educa. <http://www.media-diversity.org/en/additional-files/srdjan-puhalo-selefije.pdf>
- Aktis, Aktek, i Mediacentar Sarajevo. 2018. *Radicalisation in Flux: Unpacking the Role of the Internet in Violent Extremism (Bosnia and Herzegovina)*. Unpublished report.
- Alava, Séraphin, Divina Frau-Meigs, i Hassan Ghayda. 2017. *Youth and Violent Extremism on Social Media: Mapping the Research*. Paris: UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260382>
- Anidjar, Gil. 2003. *The Jew, the Arab: A History of the Enemy*. Stanford: Stanford University Press.
- Article 19. 2015. *'Hate speech' Explained. A toolkit*. London: Article 19. [https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/'Hate-Speech'-Explained---A-Toolkit-\(2015-Edition\).pdf](https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/'Hate-Speech'-Explained---A-Toolkit-(2015-Edition).pdf)
- Article 19. 2017. "New EU Legislation Must Not Throttle Online Flows of Information and Ideas". *Article 19*. <https://www.article19.org/resources/new-eu-legislation-must-not-throttle-online-flows-of-information-and-ideas/>
- Article 19. 2018. *Self-regulation and 'Hate Speech' on Social Media Platforms*. London: Article 19. https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/03/Self-regulation-and-'hate-speech'-on-social-media-platforms_March2018.pdf
- Azinović, Vlado. 2018. *Regional Report. Understanding Violent Extremism in the Western Balkans*. Sarajevo: Extremism Research Forum - British Council. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_report_western_balkans_2018.pdf
- Azinović, Vlado, Kurt Bassuener, i Bodo Weber. 2011. *Assessing the Potential for Renewed Ethnic Violence in Bosnia and Herzegovina: A Security Risk Analysis*. Atlantic Initiative i Democratisation Policy Council. http://www.democratizationpolicy.org/pdf/DPC-AL-BiH%20Security_Study.pdf
- Birmingham, Adam, Maura Conway, Lisa McInerney, Neil O'Hare, i Alan F. Smeaton. 2009. "Combining Social Network Analysis and Sentiment Analysis to Explore the Potential for Online Radicalisation". Rad prezentiran na konferenciji *ASONAM 2009 - Advances in Social Networks Analysis and Mining*, Athens, July 20-22, 2009. <http://doras.dcu.ie/4554/>

- BIRN. 2018. *Pod uticajem: BH medijsko izvještavanje o organiziranom kriminalu i korupciji*. <http://detektor.ba/wp-content/uploads/2018/01/Izvjestaj-za-BiH-Medijsko-izvjestavanje-o-korupciji-i-organiziranom-kriminalu.pdf>
- Brunwasser, Matthew, Lejla Turčilo, i Davor Marko. 2016. *Assessment of the Media Sector in Bosnia and Herzegovina*. Measure BiH. <http://www.measurebih.com/uimages/Assessment%20of%20the%20Media%20Sector%20in%20B&H.pdf>
- Clancy Čehajić, Sabina, i Michal Bilewitz. 2017. "Fostering Reconciliation through Historical Moral Exemplars in a Post-Conflict Society." *Peace and Conflict, Journal of Peace Psychology*, 23 (3): 288–296.
- Cvjetičanin, Tijana, Emir Zulejhić, Darko Brkan, i Biljana Livančić-Milić. 2019. *Disinformation in the Online Sphere: The Case of BiH*. Sarajevo: Zašto ne? https://zastone.ba/app/uploads/2019/05/Disinformation_in_the_online_sphere_The_case_of_BiH_ENG.pdf
- De Sanctis, Francesco. 2014. *The Importance of Prosecuting Hate Speech in a Post-Conflict Country Lessons for, and from, Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Analitika. <http://www.analitika.ba/publications/importance-prosecuting-hate-speech-post-conflict-country-lessons-and-bosnia-and>
- Đipa, Dino, Mahir Hadžić, Mladen Mijatović, i Mersad Bukva. 2016. *Glasovi mladih: Istraživanje o mladima u BiH*. Sarajevo: Dijalog za budućnost. <https://www.unicef.org/bih/media/856/file>
- Halimić, Šeherzada, Kemal Koštrebić, i Nejra Neimarlija. 2013. *Na putu ka politici prema mladima FBiH. Analiza stanja i potreba mladih u FBiH*. Sarajevo: Institut za razvoj mladih KULT. <http://mladi.org/v2/bs/component/phocadownload/category/37-podraska-mladima-u-fbih?download=270:analiza-stanja-i-potreba-mladih-u-federaciji-bosne-i-hercegovine-2013>
- Hasić, Jasmin, Melisa H. Mehmedović, i Mahir Sijamija. s. a. *Country Report: Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Humanity in Action. Neobjavljeno istraživanje.
- High Level Group on Fake News, and Online Disinformation. 2018. *A Multi-dimensional Approach to Disinformation*. Directorate-General for Communication Networks, Content and Technology. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>
- Hodžić, Sanela. 2014. "Hate Speech in Online Media in Bosnia and Herzegovina". U *Hate Speech in Online Media in Southeast Europe*, uredio Remzi Lani, 47–73. Tirana: Albanian Media Institute. <http://www.institutemedia.org/Documents/PDF/Hate%20speech%20in%20online%20media%20in%20SEE.pdf>
- Hodžić, Sanela. 2015. *Increasingly Dependent and Disciplined Media*. Ljubljana: Peace Institute. <http://mediaobservatory.net/sites/default/files/State-Media%20Financial%20Relations%20in%20BiH.pdf>

- Hodžić, Sanela. 2017. *Transparentnost vlasništva nad medijima u BiH*. Neobjavljen izvještaj nastao u projektu *Mediji i javni ugled*.
- Hodžić, Sanela, i Anida Sokol. 2019. "Bosnia and Herzegovina". U *Media Sustainability Index*. Washington: IREX. <https://www.irex.org/sites/default/files/pdf/media-sustainability-index-europe-eurasia-2019-bosnia-herzegovina.pdf>
- Hodžić, Sanela, i Anida Sokol. 2018b. *Oglašavanje i drugi komercijalni odnosi javnog sektora i medija: Smjernice za javne organe*. https://media.ba/sites/default/files/izvjestaj_o_oglasavanju_mediacentar_sarajevo.pdf
- Hodžić, Sanela, i Anida Sokol. 2018a. *Transparentnije i legitimnije finansiranje medija iz javnih budžeta: Smjernice za javne organe*. Sarajevo: Mediacentar. https://www.media.ba/sites/default/files/transparentnije_i_legitimnije_finansiranje_medija_iz_javnih_budzeta_-_smjernice_za_javne_organe_u_bih_-_bhs.pdf
- Hodžić, Sanela, Brankica Petković, i Sandra Bašić Hrvatinić. 2019. *Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: brojni civilne inicijative civilnog sektora i nedostatak javnih politika*. Sarajevo: Mediacentar. https://www.media.ba/sites/default/files/medijska_i_informacijska_pismenost_u_bosni_i_hercegovini_final.pdf
- Hronesova, Jessie. 2012. *Everyday Ethno-National Identities of Young People in Bosnia and Herzegovina*. Frankfurt: Peter Lang Publishing.
- Jusić, Tarik, i Sanela Hodžić. 2010. "Lokalni mediji i lokalne zajednice: ka javnim politikama za promociju lokalnih medijskih sadržaja u Bosni i Hercegovini". U *Komunikacija i zajednica: građani, mediji i lokalna uprava u Bosni i Hercegovini*, uredio Tarik Jusić, 53–122. Sarajevo: Mediacentar.
- Klingova, Katarina, i Dominika Hajdu. 2018. *From Online Battlefield to Lost of Trust. Perceptions and Habits of Youth in Eight European Countries*. Sarajevo: Blogsec.
- Korać, Nada, Ivana Zečević, i Jasna Bajraktarević. 2009. *Utjecaj televizije na djecu i maloljetnike*. Sarajevo: Regulatorna agencija za komunikacije. <https://docs.rak.ba/articles/962a5448-464a-4827-9337-a84f7220fbba.pdf>
- Kurspahić, Kemal. 2003. *Zločin u 19:30*. Sarajevo: Mediacentar.
- Lessenski, Marin. 2018. *Common Sense Wanted: Resilience to 'Post-truth' and Its Predictors in the New Media Literacy Index 2018*. Sofia: Open Society Foundation. http://osi.bg/downloads/File/2018/MediaLiteracyIndex2018_publishENG.pdf
- Lewis, Rebecca. 2018. *Alternative Influence: Broadcastign the Reactionary Right on YouTube*. Data and Society. <https://datasociety.net/output/alternative-influence/>

- Lučić-Čatić, Marija, i Dina Bajraktarević Pajević. 2017. "Nedostaci kaznene politike Tužiteljstva BiH i Suda BiH u slučajevima zločina iz mrženje i govora mržnje". U *XVII dani kriminalističkih nauka: zbornik radova*, 351–368. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.
- Majstorović, Danijela, i Vladimir Turjačanin. 2013. *U okrilju nacije: Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Centar za kulturu i socijalni popravak. https://www.academia.edu/3798232/U_okrilju_nacije_konstruisanje_etni%C4%8Dkog_i_dr%C5%BEavnog_identiteta_kod_mladih_u_Bosni_i_Hercegovini
- Meleagrou-Hitchens, Alexander, i Nick Kaderbhai. 2017. *Research Perspectives on Online Radicalisation. A Literature Review, 2006-2016*. London: VOX POL Network of Excellence.
- Qehaja, Florian, i Skender Perteshi. 2018. *The Unexplored Nexus: Issues of Radicalization and Violent Extremism in Macedonia*. Pristina: Kosovar Centre for Security Studies. http://www.qkss.org/repository/docs/Extremism_in_macedonia_402663.pdf
- Rokša Zubčević, Asja, Stanislav Bender i Jadranka Vojvodić. 2018. *Media Regulatory Authorities and Hate Speech*. Zajednički program Vijeća Evrope i Evropske unije: JUFREX. <https://rm.coe.int/media-regulatory-authorities-and-hate-speech/16807338f5>
- Slidregt, Elies van. 2009. "European Approaches to Fighting Terrorism". *Duke Journal of Comparative International Law* 20, 213-427. <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1046&context=djcil>
- Thompson, Mark. 1999. *Forging War: Media in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina*. Bedfordshire: University of Luton Press.
- Timmermann, Wibke Kristin. 2006. "Incitement in International Criminal Law". *International Review of the Red Cross* 88, (864): 823–852. <https://www.icrc.org/en/international-review/article/incitement-international-criminal-law>
- Tripodi, Francesca. 2018. *Searching for Alternative Facts: Analyzing Scriptural Inference in Conservative News Practices*. Data and Society. <https://datasociety.net/output/searching-for-alternative-facts/>
- Turčilo, Lejla, i Belma Buljubašić. 2017. *Mediji i shrinking space: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: Heinrich Böll Foundation: https://ba.boell.org/sites/default/files/schrinking_spaces_-_studija_-_bh_-_26-10-2017_-_web_1.pdf
- Turčilo, Lejla, Amer Osmić, i Jusuf Žiga. 2017. *Mladi, politika i mediji. Priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*. Banja Luka: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES). http://www.fes.ba/files/fes/pdf/publikationen/2017/mladi,%20politika%20i%20mediji%20-%20web%20-%202018_1.3.pdf

- Turčilo, Lejla, Amer Osmić, Damir Kapidžić, Sanela Šadić, Jusuf Žiga, i Anida Dudić. 2019. *Studija o mladima: Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf>
- United Nations General Assembly. 2013. *Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the Expert Workshops on the Prohibition of Incitement to National, Racial or Religious Hatred*. A/HRC/22/17/Add.4. https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf
- Volčić, Zala, i Amer Džihana. 2011. *Media and National Ideologies: Analysis of Reporting on War Crime Trials in Former Yugoslavia*. Sarajevo: Mediacentar.
- Warshauer Freedman, Sarah, i Dino Abazović. 2006. "Growing up During the Balkan Wars of the 1990s." U *International Perspectives on Youth Conflict and Development*, uredili Colette Daiute, Zeynep Beykont, Craig Higson-Smith i Larry Nucci, 57–72. Oxford: Oxford University Press. <https://www.unicef.org/bih/sites/unicef.org.bih/files/2018-08/Glasovi%20mladih%202016.pdf>

Medijski sadržaji

- Ahmetašević, Nidžara. "Mediji, političari i migranti: Jezik mržnje umjesto solidarnosti". *Media.ba*, 29. 5. 2019. <https://www.media.ba/bs/mediametar/mediji-politicari-i-migranti-jezik-mrznje-umjesto-solidarnosti>
- Al Jazeera Balkans. "Bosniću potvrđena presuda za terorizam". *Al Jazeera Balkans*, 8. 6. 2016. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bosnicu-potvrdena-presuda-za-terorizam>
- Avdić, Avdo. "Konzul Ivan Bandić koordinirao akcijom: Hrvatski obavještajci vrbovali selefije da prenose oružje u mesdžide u BiH". *Žurnal*, 13. 3. 2019. <https://zurnal.info/novost/21945/hrvatski-obavjestajci-vrbovali-selefije-da-prenose-oruzje-u-mesdzide-u-bih>
- BBC. "BBC Game Challenges Young People to Spot 'Fake News'". *BBC*, 14. 3. 2018. <https://www.bbc.com/news/school-report-43391188>
- Bell, Emily. "Facebook is Asking to be Regulated but Wants to Choose How". *The Guardian*, 7. 4. 2019. <https://www.theguardian.com/technology/commentisfree/2019/apr/07/facebook-begs-to-be-regulated-but-wants-to-choose-how>
- Daro, Ishmael N., i Greg Salivan. "How YouTube's 'Super Chat' System Is Pushing Video Creators toward More Extreme Content". *Buzz Feed*, 17. 5. 2018. <https://www.buzzfeednews.com/article/ishmaeldaro/youtube-comments-hate-speech-racist-white-nationalists-super>
- De Launey, Guy. "Bosnia in Spat with Croatia over 'Arms in Mosques'". *BBC*, 20. 4. 2019. <https://www.bbc.com/news/world-europe-47990274>

- Dedić, Alem. "Svaka stranka svoje botove ima". *Al Jazeera Balkans*, 16. 9. 2018. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/svaka-stranka-svoje-botove-ima>
- Ibrahim, Azeem, i Hikmet Karčić. "The Balkan Wars Created a Generation of Christian Terrorists". *Foreign Policy*, 24. 5. 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/05/24/the-balkan-wars-created-a-generation-of-christian-terrorists/>
- Imamović, Adisa. "Dvije godine bez terorističkog napada u BiH". *NI*, 23. 2. 2018. <http://ba.n1info.com/Vijesti/a245262/Dvije-godine-bez-teroristickog-napada-u-BiH.html>
- Klindžić, Dora. "Kako je internet regrutirao novu generaciju fašista". *Novosti*, 27. 3. 2019. <https://www.portalnovosti.com/kako-je-internet-regrutirao-novu-generaciju-fasista>
- Klix.ba. "Za pet dana u BiH uhapšene tri osobe zbog govora mržnje na internetu". *Klix.ba*, 9. 4. 2019. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/za-pet-dana-u-bih-uhapsene-tri-osobe-zbog-govora-mrznje-na-internetu/190409070>
- Oltermann, Philip. "Tough New German law Puts Tech Firms and Free Speech in Spotlight". *Guardian*, 5. 1. 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/05/tough-new-german-law-puts-tech-firms-and-free-speech-in-spotlight>
- Radević, M. "Bh. političari zbog govora mržnje platili 94.000 maraka kazni". *Faktor*, 31. 7. 2018. <https://www2.faktor.ba/vijest/bh-politiciari-zbog-govora-mrznje-platili-94000-maraka-kazni/31>
- Tsesis, Alexander. "Inciting Terror on the Internet Can Be Regulated. Congress Needs to Act". *CNN*, 23. 3. 2019. <https://edition.cnn.com/2019/03/23/perspectives/new-zealand-terrorism-internet-regulate/index.html>
- Tufekci, Zeynep. "YouTube, the Great Radicalizer". *New York Times*, 10. 3. 2018. <https://www.nytimes.com/2018/03/10/opinion/sunday/youtube-politics-radical.html>
- Zulejhić, Emir. "Lažni terorizam i eksperti koji to nisu". *Raskrinkavanje.ba*, 17. 11. 2017. <https://raskrinkavanje.ba/analiza/lazni-terorizam-i-eksperti-koji-to-nisu>
- Zvijerac, Predrag. "Kako se BiH bori protiv ekstremizma i terorizma?". *Radio Slobodna Evropa*, 7. 2. 2019. <https://www.slobodnaevropa.org/a/terorizam-hap%C5%A1enja-akcije-sud-odstete-tuzilastvo-bih/29754411.html>

Regulative i samoregulative u BiH

- Krivični zakon BiH. *Službeni glasnik* 3/03, 32/03 - ispr. 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 i 35/18.
- Krivični zakon Brčko distrikta. *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH* 33/13 – prečišćen tekst, 47/14 – ispr. 26/16, 13/17 i 50/18.

Krivični zakon FBiH. *Službene novine Federacije BiH* 36/03, 21/04 – ispr. 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17.

Krivični zakon RS. *Službeni glasnik Republike Srpske* 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12, 67/13, 64/17 i 104/18.

Regulatorna agencija za komunikacije. *Kodeks o audiovizualnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija*. 2015. https://www.media.ba/sites/default/files/kodeks_o_audiovizuelnim_medijskim_uslugama_i_medijskim_uslugama_radija_rakbih.pdf

Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini. *Kodeks za štampu i online medije BiH*. https://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=218&Itemid=9

Regulative i samoregulative izvan BiH

Code of Conduct on Countering Illegal Hate Speech Online. 2016. https://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=42985

Council of Europe, Committee of Ministers. 1997. Recommendation no. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on “Hate Speech”. <https://rm.coe.int/1680505d5b>

Digital Single Market. (2018). Revision of the Audiovisual Media Services Directive (AVMSD). <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/revision-audiovisual-media-services-directive-avmsd>

Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 Amending Directive 2010/13/EU on the coordination of Certain Provisions Laid Down by law, regulation or Administrative Action in Member States Concerning the Provision of Audiovisual Media Services (Audiovisual Media Services Directive) in View of Changing Market Realities, *OJ L* 303, 28. 11. 2018, 69–92. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>

EU Code of Practice on Disinformation. 2018. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>

Network Enforcement Act (2017). <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=1245>

Zakon o medijih. *Uradni list Republike Slovenije* 110/06 – uradno prečiščeno besedilo, 69/06 – ZOIPub, 36/08 – ZPOmK-1, 77/10 – ZSFCJA, 87/11 – ZAvMS i 47/12. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2012-01-1962/zakon-o-spremembi-zakona-o-medijih-zmed-b>

Drugo

United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda. Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza and Hassan Ngeze, Case No. ICTR-99-52-T, Presuda, 3. decembar 2003.

United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda. Prosecutor v. Ruggiu, Case No. ICTR-97-32-I, Presuda, 1. juni 2000.

Napomena: Svim online sadržajima pristupljeno je u maju 2019. godine.

Obavljeni intervjui:

Almir Kljuno, menadžer društvenih mreža, intervju, 6. 3. 2019.

Anes Osmić, urednik Omladinskog magazina *Karike*, intervju, 1. 2. 2019.

Belma Buljubašić, profesorica, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, pisani odgovori, 19. 3. 2019.

Denis Gigo Hadžić, novinar Omladinskog radija BHRT-a, intervju, 10. 4. 2019.

Dražen Barbarić, profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, intervju 14. 2. 2019.

Dženana Trbić, koordinatorica edukacijskog programa u Fondu Otvoreno društvo, intervju, 16. 1. 2019.

Feda Kulenović, informacijski ekspert, intervju, 13. 2. 2019.

Goran Zorić, aktivista i bivši direktor Centra za mlade *Kvart*, online intervju, 15. 3. 2019.

Iman Muratović, predsjednica Omladinske novinske agencije, intervju, 14. 4. 2019.

Jasminka Drino Kirlić, aktivistkinja, bivša profesorica gimnazije u Gornjem Vakufu-Uskoplju, intervju, 20. 3. 2019.

Jessie Hronesova, dr. gostujući saradnik na London School of Economics, online intervju, 6. 2. 2019.

Mersad Sarajlija, direktor Radija Trend, intervju, 13. 3. 2019.

Namir Ibrahimović, direktor Osnovne škole Safvet-beg Bašagić, intervju, 21. 3. 2019.

Nedžad Gudić, profesor engleskog jezika u Srednjoj školi Gornji Vakuf-Uskoplje, intervju, 20. 3. 2019.

Nenad Veličković, profesor, Filozofski fakultet Sarajevo, intervju, 31. 1. 2019.

Srdan Puhalo, psiholog i blogger, intervju, 22. 1. 2019.

Vanja Ibrahimbegović Tihak, stručnjakinja za medijsku pismenost, intervju, 16. 1. 2019.

Vanja Stokić, urednica *E-trafike*, intervju, 23. 1. 2019.

Zoran Ćatić, novinar i urednik Studentskog eFM radija, intervju, 13. 4. 2019.

O autoricama

SANELA HODŽIĆ je diplomirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i magistrirala rodne studije na Centru za interdisciplinarnе studije Univerziteta u Sarajevu. Istražuje i objavljuje istraživačke izvještaje o komunikacijama, medijskim politikama i praksama. Neki od novijih izvještaja daju holistički pregled stanja u medijskom sektoru, dok su drugi fokusirani na teme poput finansiranja i vlasništva nad medijima ili komunikacijskih praksi u kontekstu građanskih protesta i kriznih situacija. Pored Mediacentra Sarajevo, objavlјivala je izvještaje za SEENPM mrežu, Mirovni institut iz Ljubljane, *European Journalism Network*, Irex, i druge izdavače.

ANIDA SOKOL je istraživačica i koordinatorica istraživačkih projekata u Mediacentru Sarajevo. Magistrirala je engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i doktorirala je kao stipendista Basileusa historiju Evrope na Univerzitetu Sapienza u Rimu, gdje je radila kao istraživačica. Objavlјivala je radove o medijskim i jezičkim politikama i politikama memorije, između ostalog u časopisima *Politička misao* i *Medien & zeit*. Radi kao predavačica na Internacionalnom Univerzitetu Burch u Sarajevu, gdje predaje i predmet *Politika i mediji*.

